

Sudbina pulskoga graditeljskog nasljeđa iz vremena Habsburške Monarhije

Vukojević, Toni

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:223801>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Toni Vukojević

**Sudbina pulskoga graditeljskog nasljeđa iz vremena
Habsburške Monarhije**

The fate of Pula's architectural heritage from the period of the
Habsburg Monarchy.

Diplomski rad

Pula, listopad 2022.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Toni Vukojević

**Sudbina pulskoga graditeljskog nasljeđa iz vremena
Habsburške Monarhije**

The fate of Pula's architectural heritage from the period of the
Habsburg Monarchy.

Diplomski rad

JMBAG: 0140009360 (385-DH), redoviti student

Studijski smjer: Povijest

Predmet: Istraživanje moderne povijesti

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Znanstvena grana: Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Mihovil Dabo

Pula, listopad 2022.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Toni Vukojević, kandidat za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, _____, _____ godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Toni Vukojević dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Sudbina pulskoga graditeljskog nasljeđa iz vremena Habsburške Monarhije / The fate of Pula's architectural heritage from the period of the Habsburg Monarchy* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, _____ (datum)

Potpis

Sadržaj	
1. UVOD.....	1
2. „AUSTRIJSKA PULA“.....	3
2.1. Urbanistički razvoj.....	3
2.2. Društveni razvoj.....	14
3. PULA NAKON 1918.	25
4. SUDBINA GRADITELJSKOG NASLJEĐA.....	34
4.1 Ratna luka Pula s arsenalom.....	34
4.2 Hidrografski zavod carske i kraljevske ratne mornarice.....	44
4.2.1 Zvjedarnica.....	48
4.3 MORNARIČKI KLUB – MARINE CASINO.....	50
4.3.1 Mornarička knjižnica (K.U.K. Marinenbibliothek) i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli.....	52
4.4 Mornarička crkva u Puli.....	57
4.5 Mornarička bolnica.....	61
4.6 Tržnica.....	64
5. AUSTRIJSKO NASLJEĐE U ODABRANIM MONOGRAFIJAMA O PULI.....	67
5.1 Vitomir Ujčić (1963), Pula od najstarijih vremena do danas s okolicom.....	68
5.2 Krešimir Čuturilo i Mario Kalčić (1984), Pula: tri tisuće godina grada.....	69
5.3 Josip Bratulić (2001), Pula oduvijek.....	70
5.4 Igor Zirojević (2017), Pula: grad dugog trajanja.....	70
6. ZAKLJUČAK.....	72
POPIS KORIŠTENE LITERATURE.....	73
POPIS SLIKA.....	78
POPIS GRAFIKONA.....	79
SAŽETAK.....	80
SUMMARY.....	81

1. UVOD

Naslov diplomskog rada je „Sudbina pulskoga graditeljskog nasljeđa iz vremena Habsburške Monarhije“ u kojem će se pokušati dočarati razvoj grada Pule od samog nastanka do kraja I. svjetskog rata te sudbina nekoliko izabranih objekata koji su izgrađeni za vrijeme austrougarske vladavine i njihovo stanje danas. Glavnina rada će se baviti urbanističkim i društvenim temama razvoja grada Pule za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije tj. u periodu od 1867. – 1918. g. te sudbinom graditeljskog nasljeđa, odnosno objekata kao što su Ratna luka s Arsenalom, Hidrografski zavod Carske i kraljevske mornarice, Zvezdarnica, Mornarički klub, Mornarička knjižnica, Mornarička crkva, Mornarička bolnica i Tržnica, dok će ostatak rada uključivati nastanak, razvoj i nestanak pulskog električnog tramvaja, urbanistički i društveni razvoj Pule nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije sve do 21. st., svakodnevnici Pule nakon 1918. g. te analizu četiri monografije (kronološkim redom izdavanja) koje se bave poviješću grada Pule. Navedeni objekti su izabrani jer predstavljaju bitne stavke organizacije koju je njegovala Austro-Ugarska Monarhija putem vojnih, društvenih, zdravstvenih i sakralnih objekata. Također su odabrani jer upravo oni, ako izuzmemo tvrđave i vile, najviše obilježavaju grad Pulu te vjerojatno svaki stanovnik grada zna gdje se ti objekti nalaze i da su nakon toliko vremena i dalje u funkciji. Teško bi bilo, a da se ne spomene barem ukratko pulski električni tramvaj i njegovo značenje za zajednicu te zvezdarnica koja je i danas u funkciji, a ona je jedino što je ostalo od velike zgrade nekadašnjeg Hidrografskog zavoda. Zadnji dio rada odnosit će se na analizu i usporedbu sljedećih monografija koje su napisane o gradu Puli: *Pula od najstarijih vremena do danas s okolicom* autora Vitomira Ujčića iz 1963. g., *Pula tri tisuće godina grada* autora Krešimira Čturića i Maria Kalčića iz 1984. g., *Pula oduvijek* autora Josipa Bratulića iz 2001. g. i *Pula: grad dugog trajanja* autora Igora Zirojevića iz 2017. godine. Osim tekstualnih opisa navedenih građevina, u radu se mogu pronaći i fotografije svih opisanih objekata iz davnine tj. približnog vremena nastanka do novijeg, modernog doba grada gdje se može vizualno primijetiti razlika samih objekata i okruženja koje se mijenjalo kroz vrijeme. Rad sadrži i statističke podatke prikazane kroz grafikone putem kojih se prikazao broj stanovnika u Pulskom okružju, omjer stanovništva po

vjeroispovijesti, nacionalnosti i omjer civilnog i vojnog stanovništva grada Pule. Literatura koja je korištena tijekom stvaranja ovog rada je napisana na hrvatskom jeziku od strane istaknutih i priznatih autora, iako postoji opsežna literatura na talijanskom i njemačkom jeziku. Rad ne sadrži opise možda i najpoznatijih građevina, a to su utvrde i vile, nego je pozornost usmjerena na već spomenute objekte koji možda u nekim dijelovima imaju zanimljiviju i dinamičniju „priču“ od masivnih utvrda i privatnih vila. Stare fotografije i razglednice koju su prikazane u radu su preuzete s mađarskih i austrijskih web stranica, dok su novije preuzete s lokalnih web stranica, najčešće *Glasa Istre*, a sve iz razloga kako bi se što vjernije prikazala građevina tj. kako bi fotografija bila što recentnija. Grad Pula danas duguje većinu svojeg današnjeg izgleda upravo vrhovnim ljudima Austro-Ugarske Monarhije koji su, zapravo, potrošili puno sredstava da bi stvorili jedan moderni europski grad koji je prvenstveno građen za potrebe mornarice, a kasnije je postao, pa čak i ostao multikulturalna cjelina gdje će netko teško moći pronaći velike mane među brojnim prepoznatljivo unikatnim osobinama. Pula kao najveći grad jedne od najbogatijih županija Hrvatske sigurno visoko kotira na povijesnim, turističkim, gospodarskim, kulturnim, sportskim i dr. granama izvan granica domovine te je lako prepoznatljiv, a što je vidljivo kroz sve brojnije posjete domaćih i inozemnih turista te sve veću brigu od strane grada i države za objekte koji su imali veliko značenje za vrijeme austrougarske vladavine. Ne čudi činjenica da Istra danas privlači toliki broj ljudi koji žele ovdje živjeti i raditi jer sam geografski i klimatski položaj je taj koji stvara privlačnost i nudi možda i najbolje mogućnosti, dok je Pula sa svojom okolicom primjer stvaranja povijesti putem građevinske baštine iz ranijih vremena pa do moderne arhitekture danas, iz čega proizlazi da se u Puli može za svakoga ponešto pronaći te da je teško ostati ravnodušan prema prirodnim i drugim bogatstvima.

2. „AUSTRIJSKA PULA“

2.1. *Urbanistički razvoj*

Ako se držimo značenja riječi „urbanizam“ (gradogradnja), koja dolazi od „franc. urbanisme“, prema „lat. Urbanus“, što znači gradski, ona označava planiranje, projektiranje, izgradnju i uređenje gradova i naselja. U proširenom značenju odnosi se na proučavanje njihova razvoja, strukture i života.¹ Austrijsko Carstvo, nakon što je prepoznala Pulu kao grad koji će biti glavna luka carstva, usmjerila je napore kako bi planirali strateški gdje će se koji objekt nalaziti (prvenstveno vojni i državni) te koja će biti njegova svrha, projektirali sve građevine i prostor kako bi se osigurali od mogućih iznenađenja na moru tj. napada neprijatelja, a nakon svega izgradili reprezentativne objekte koji dan danas imaju svoju funkciju (neki više, neki manje), da bi naposljetku uredili grad i naselja izgradnjom raznih parkova i objekata koji su služili za stanovanje, zabavu, vjerske potrebe i općenito druženje ljudi. Imajući na umu da se grad Pula od samog početka postojanja tijekom svoje dvotisućljetne povijesti razvio na 25 hektara unutar zidina, a od sredine 19. st. pa do Prvog svjetskog rata se proširio na gotovo stostruko veću površinu,² a da je „1840. g. u gradu živjelo 1.076 stanovnika u 214 kuća, od kojih su neke potpuno prazne te da se u gradu pronalazi trećerazredno sjedište Komesarijata, tvrđavnog zapovjedništva (s Filijalom lokalne direkcije za fortifikacije iz Trsta), lučkog saniteta na staroj lokaciji i na čelu gradske uprave je podestat,³ nam daje do znanja koliko je geografska lokacija grada bila važna Habsburška Monarhija koja je u 105 g. vladavine prostorni razvitak grada Pule uvjetovalo smještajem građevina obrambenog sustava⁴ te koliko se ustvari uložilo vremena, novaca i truda da bi se od grada nevelike važnosti stvorilo vojnopomorsko središte ovog dijela Europe. Nakon propasti Mletačke Republike (1797.) i smjena austrijske (1797.–1805.) i francuske vlasti (1805.–1813.) nastupilo je stabilno razdoblje austrijske vladavine do kraja I. svjetskoga

¹ „URBANIZAM“, dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63320>, pristupljeno dana 30.12.2021.

² Krizmanić, A. (2005) „Prostorni razvitak austrijske Puli“, u: *Pula tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Pula, C.A.S.H., str. 113.

³ Krizmanić A. (2009), *Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, Knjiga II., Pula: Čakavski sabor, str. 36.

⁴ N. dj. str. 8.

rata. 1848. g. je došlo do antiaustrijske pobune u Veneciji u kojoj je velika većina talijanskih časnika i mornara prešla na stranu Italije, a što je bio jasan znak bečkom dvoru da moraju potražiti novu glavnu ratnu luku. Sukladno tome nije bilo vremena za čekanje, nego je obavljena studija terena po kojoj je admiral Hans Birch Dahlerup odlučio bečkom dvoru predložiti da glavna ratna luka bude u Puli jer je upravo Pula raspolagala dubokim sidrištem i dovoljnim prostorom za gradnju arsenala te je odgovarala i u strateškom pogledu.⁵ Austrijske vlasti su već 1847. g. započele gradnju tri vojnopomorska skladišta koji su bili prvi objekti građeni u pulskom zaljevu na zemljištu kupljenom od privatnika i od grada darovanom u Uvali Rupa⁶ te se čini kako su možda predvidjeli Pulu kao idealnu lokaciju za ratnu luku ukoliko dođe do problema s mornaricom. Nakon prihvaćene studije 1850. g. je učinjen prvi korak kada je izdana naredba Austrijskoga ratnog ministarstva o premještanju pomorskog zapovjedništva iz Venecije u Trst. Već sljedeće godine u veljači 1851. g. izdana je okružnica u službenom listu za Trst i „Küstenland“ kojom se radna obveza radnika u pomorskom arsenalu priznaje kao vojna obveza čime su stvoreni preduvjeti za mobilizaciju radne snage. U siječnju 1852. g. planirano je da će država investirati u gradnju nasipa iznos od oko 2 milijuna guldena te su predočeni opsežni planovi za gradnju novog pomorskog arsenala u Puli.⁷ Od 1852. g. gradilo se već na zacrtanim građevinskim pravcima zasijecanjem zapadnih obronaka Monte Zara i manjim dijelom sv. Polikarpa.⁸ Razlog zbog čega je Pula bila proglašena glavnom ratnom lukom Austro-Ugarske Monarhije bio je njezin izvrstan geostrateški položaj, blizina austrijske metropole te smještenost u blizini Trsta i Rijeke.⁹ U jeku izgradnje strateških projekata pojavila se malarija koja je stvarala velike probleme stanovništvu te je bilo potrebno što brže i učinkovitije riješiti taj problem kako bi se razvoj i izgradnja grada ubrzala i stavila u funkciju. August Jilek je bio liječnik koji je zajedno s ostalim mornaričkim liječnicima K. U. K. flote bio odgovoran za rješavanje

⁵ Trogrlić, M., i Stepanić, Ž. (2007). „Pula kao austro-ugarska ratna luka“, *Školski vjesnik*, 56 (1.-2.), str. 17-23. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/82652> (Datum pristupa: 19.09.2022.)

⁶ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije - ljudi i građevine*, Pula: Histria Croatica C.A.S.H., str. 12.

⁷ Perkov, A. (2018). *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskog gospodarstva počeci od 1850-1918*, Politehnika Pula, Zagreb: Tisak Grafomark, str. 229.

⁸ Cvek (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije - ljudi i građevine*, str. 12.

⁹ Duraković, L. i Kokanović Marković, M. (2020). *Franz Lehar, kapelnik carske i kraljevske mornarice u Puli (1894-1896)*, Pula: Povijesni i pomorski muzej Istre, str. 21.

problema malarije. Problemu su pristupili ozbiljno te su od 1868. do 1870. g., s obzirom da je malarija utjecala na neučinkovitost obavljanja gospodarskih djelatnosti, počeli s mjerama isušivanja močvarnog zemljišta u Puli. Kako bi se do kraja suzbila malarija izgradila se crpna stanica na izvoru Karolina, popločavale su se ulice, izgrađivali javni zahodi, kanalizacija te su za tu priliku srušene gradske zidine s morske strane zbog bolje cirkulacije zraka.¹⁰ Početkom uspostave Središnje ratne luke Austrije, naselje je završavalo kod Augustovog hrama, Uvale Rupa te Zlatnih i Dvojnih vrata. U tri faze je teklo širenje grada izvan gradskih zidina: oko 1860., 1869. i krajem stoljeća.¹¹ S ubrzanom izgradnjom grada pristupilo se izgradnji plinare, a koja je izgrađena 28. kolovoza 1871. godine. Kada uzmemo u obzir da je grad bio u konstantnoj ekspanziji i da je u njemu živjelo sve više stanovništva, potrebe plina su premašile isporuku koju je mogla osigurati plinara, zbog čega je 1912. g. u pogon puštena veća plinara kapaciteta 15.000 m³ dnevno koja se nalazila na lokaciji u zaljevu Veruda.¹² Napredak u broju građevinskih objekata i broja stanovnika je bio vidljiv te je Pula 1880. g. imala 1244 zgrade i 17.777 stanovnika, a do kraja stoljeća dobila je još 734 nove stambene zgrade, što je 1910. iznosilo 6346 zgrada, 11.294 stana i 59.041 stanovnika (bez vojske).¹³ Kako možemo vidjeti radi se o velikom i konstantnom napretku koji je zahtijevao daljnje širenje i moderniziranje. Rapidnim rastom broja stanovnika grada počela se pojavljivati potreba za transportom ljudi i robe zbog čega bilo potrebno olakšati protok dobara te povezati Pulu s ostatkom Monarhije. Na tom tragu 1858. g. osnovano je Društvo Južnih željeznica. Bečka vlada je predložila Zakon o gradnji pruge, a stupio je na snagu 30. travnja 1873. g. te je bilo uređeno da trasa mora udovoljavati sigurnosnim kriterijima te da su opskrba i evakuacija baze prioriteta. Bilo je potrebno sagraditi 143 km pruge, no prije toga je bilo potrebno otkupiti privatna zemljišta. Već krajem 1873. g. počeli su radovi na pruzi te je bilo potrebno osigurati pristupne ceste i ostalu infrastrukturu kao što su odvodni kanali, vodocrpilišta, mostovi te tunel od 340 metara kod Huma. Problemi su

¹⁰ Dobrić, B. (2016). *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u istri (1871. – 1918.)*, Pula: Nova Istra, str. 42.

¹¹ Krizmanić A. (2009) *Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, Knjiga I., str. 37.-38.

¹² Perkov, A. (2018) *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskog gospodarstva počeci od 1850-1918*, str. 242.

¹³ Perović, B. (2003) *Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u Zaljevu od 1850-1918.)*, Pula: Lučka uprava, str. 17.

se pojavili kod konfiguracije terena zbog čega su radovi bili usporeni, ali svejedno je pokusna vožnja održana 18. kolovoza 1876. g., upravo na rođendan cara Franje Josipa te je sljedeći mjesec pruga dovršena.¹⁴ Pruga Divača–Pula je služila za opskrbu ratne luke i Arsenala u Puli, a njome je 1881. g. bilo prevezeno oko 50.000 putnika i 39.000 tona robe, od čega je većina otpadala na ugljen, čelik, led, pivo i brašno.¹⁵

Slika 1 Pruga Divača – Pula, fotografija preuzeta s <http://www.szh.hr/index.php/2016/05/31/140-g/> dana 12.3.2022.

¹⁴ „Na današnji dan 1876. puštena u promet željeznika pruga Pula-Divacha“, dostupno na: <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-danashnji-dan-1876.-pushtena-u-promet-zheljeznichka-pruga-pula-divacha>, pristupljeno 8.3.2022.

¹⁵ Orbanić, J., „Željeznički promet“: dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3123>, pristupljeno 8.3.2022.

Slika 2 - Razglednica pulskog tramvaja u današnjoj Laginjinoj ulici, preuzeto s <https://www.glasistre.hr/izlozbe/pulski-tramvaj-vozio-je-30-godina-zamijenio-konje-izgurali-ga-autobusi-591361> dana 12.3.2022.

Prijevoz ljudi je bitna stavka u procesu urbanizacije, a pogotovo u gradu Puli koji je imao sve preduvjete postati, i na kraju je postao, moderan grad, zbog čega je potrebno posvetiti dio rada i pulskom električnom tramvaju. Samo neki gradovi Istre su imali privilegiju koristiti se tramvajskim uslugama, a to su Pula, Opatija i Piran.¹⁶ Sama ideja o električnom tramvaju u Puli spominje se još 1887. g., a ono po čemu se razlikuje pulski tramvaj od tramvaja koji su vozili po Zagrebu, Osijeku, Rijeci, Opatiji, Rovinju i Dubrovniku je to što je pulski tramvaj bio pokretan na električni pogon dok su u gore navedenim gradovima tramvaje u početku vukli konji.¹⁷ Tramvaj se kreće po tračnicama tj. pruži te dolazimo do podatka da je ukupna dužina pulske tramvajske pruge izgrađene do 1911. g. bila 7.274 metara.¹⁸ Tramvajska motorna (pogonska) kola su bila dužine 7,6 m i teška 7.440 kg., a imala su 40 sjedećih mjesta i 16 stajaćih¹⁹, a tramvaj je bio obojan u krem i crvenu boju, dok mu se na sredini bočnih stijena nalazio grb grada Pule.

¹⁶ Orbančić, J.: „Tramvaj“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2767>, pristupljeno 8.3.2022.

¹⁷ Milaković, G., Povedić K. i Kešac G. (2022). *Pulski električni tramvaj 1904-1934*, Pula: Povijesni i pomorski muzej Istre, Zagreb: Kerschhoffset str.10-14.

¹⁸ Isto, str. 20.

¹⁹ Isto, str. 22.

Tramvaji su se spremali na kraju današnje Revelanteove ulice iza stambene zgrade u Lussijevoj ulici br. 6, remiza tj. spremište je dovršeno 1904. g., a u njega se moglo smjestiti deset tramvajskih kola i prikolica.²⁰ Zbog povećanja obima posla 1909. g. se remiza proširuje, a kapacitet garažiranja se povećava te se 1914. g. u spremište moglo smjestiti dvadeset devet tramvajskih motornih kola i prikolica. Nakon generalija vezanih za spremanje tramvaja, dimenzije i izgled, dolazimo do prve tramvajske vožnje po Puli koja se dogodila 1. veljače 1904. g. kada su tramvaj testirali tehničari, a prva službena vožnja se zbila 15. veljače 1904., dva tjedna nakon probe. Dolazak tramvaja u Pulu se morao i svečano obilježiti te je to bio bitan događaj za sve stanovnike grada Pule zbog čega je 23. ožujka 1904. g. održana svečana inauguracija te je tramvaj krenuo s raskrižja Arsenalske i Flaciusove ulice tj. ispred današnjeg Doma oružanih snaga Republike Hrvatske (kolokvijalno Dom Branitelja).²¹ Inauguracijskoj vožnji prisustvovali su i građani koji su spadali u samu elitu društva te su se i provozali tramvajem koji se kretao linijama Mornaričko kupalište - Mornarički kasino – Riva - Željeznički kolodvor i Mornarički kasino - Valerijin Park.²² Prijevoz vlakom je bio toliko popularan da je već prvog dana preko željeznice prevezeno 6.500 osoba, a broj korisnika željeznica se povećavao do 100.000 osoba mjesečno.²³ S vremenom je tramvaj prometovao sa sve više i više putnika, a u kasnijoj fazi poradi tehnološkog napretka polako je počeo gubiti na važnosti te je putnika bilo sve manje. Promet su tijekom razdoblja talijanske uprave preuzimali autobusi²⁴ zbog čega se tramvaj sve manje koristio, a posljednja vožnja je održana 15. lipnja 1934. godine.²⁵ Danas kada pogledamo Pulu gotovo pa se i ne mogu pronaći ostaci nekada slavnog električnog tramvaja.

Komunikacija kao jedan od najvažnijih elemenata ljudskog bivanja je uvedena u Puli putem telefonske mreže 1891. g., a o važnosti Pule kao čvorišta informativnih veza govori podatak da se na putu ispod Mornaričke crkve u Puli nalazila zgrada glavne telefonsko-telegrafske centrale uzidana u stijenu. Telefonske linije imale su do 1908. g.

²⁰ Isto, str. 26

²¹ Isto, str. 30

²² Isto, str. 32.

²³Udruga „K.u.K Pula“(2022): „Električni tramvaj i željeznička stanica“, Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, dostupno na: <https://www.pulainfo.hr/hr/where/elektricni-tramvaj-zeljeznicka-stanica>, pristupljeno 19.9.2022.

²⁴ Orbanić, J.: „Tramvaj“, dostupno na: <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2767> ,pristupljeno 8.3.2022.

²⁵ Milaković, G., Pocić K. i Kešac G. (2022) *Pulski električni tramvaj 1904-1934*, str. 90.

pošte u Kopru i Puli²⁶ iz čega se da zaključiti da je Pula napredan i poželjan grad za život i rad. Rast naselja je bio snažan u drugoj pol. XIX. st. i nije se više mogao nadzirati komunalnom statutarnom regulativom poradi čega su se u većim mjestima (Pula, Poreč, Rovinj) osnivale posebne službe za komunalno uređenje i izgradnju javnih ustanova. Prvi urbanistički plan u Istri je proizašao iz planiranja komunalnoga sustava, a radi se o regulacijskom planu Pule iz 1900. g., a čiju izradbu je vodio Karl Schwartz koji je bio građevinski poduzetnik pri gradnji kanalizacijskoga sustava. Plan je imao vrlo ograničene učinke (uređenje Giardina, četvrt sv. Polikarpa), ali je na određen način uvjetovao dalji radijalno-koncentrični razvoj Pule tijekom cijeloga XX. stoljeća.²⁷ Nakon komunikacije bilo je potrebno i urediti rasvjetu te dolazimo do podatka da je prva električna rasvjeta u javnom prostoru u Istri proradila 30. ožujka 1905. g. u kavani „Secession“ Eduarda Cerlenizze u ulici Barbacani koja je danas Anticova ulica.²⁸ Postepeno se grad pretvarao u mjesto koje bi svi htjeli vidjeti zbog mogućnosti i sigurnosti koju je pružao posjetiteljima i stanovnicima.

U Puli je 1908. g. izgrađen hotel Riviera koji se danas nalazi u ulici Splitska br. 1.²⁹ Hotel je sagrađen na strateškom prostoru između broskog gata, Arene i željezničkog kolodvora, u nekadašnjem i današnjem parku Marije Valerije. Njegov atraktivni izgled i popularnost nisu ostali neprimijećeni zbog čega se može pronaći veći broj razglednica s fotografijom hotela. Koncertne dvorane, kavane, frizerski salon pa čak i poštanske usluge su dio sadržaja kojeg je hotel nudio, a bio je i povezan tramvajem. Zbog svih navedenih sadržaja, lokacije i povezanosti te razvoja cjelokupnog grada u društvenom i infrastrukturnom smislu veći broj poznatih osoba onog vremena je boravio u hotelu, od raznih komičara, do glazbenika, književnika, generala, baruna,

²⁶ Perkov, A. (2018): *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskog gospodarstva počeci od 1850-1918*, str. 254.-255.

²⁷ Nefat, B. "Urbanizam", Istarska enciklopedija, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2859>, pristupljeno 30.12.2021.

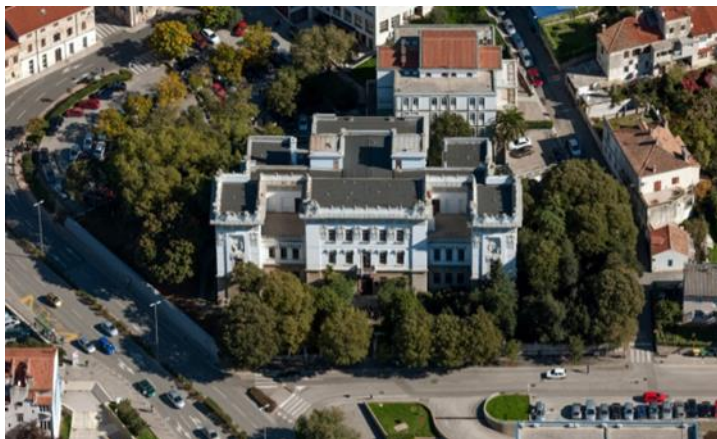
²⁸ Perkov, A. (2018) *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskog gospodarstva počeci od 1850-1918*, str. 241.

²⁹ Načinović, D. i Čamidžić, V. (1990). *Turistički vodič Pula: Vidjeti Pulu i ponovno doći*, Pula: Otokar Keršovani, str. 34.

prinčeva, grofica i dr.³⁰ Hotel Riviera je imao veliki utjecaj na pulski turizam i na širenje lijepe slike grada Pule po cijeloj Europi i šire.

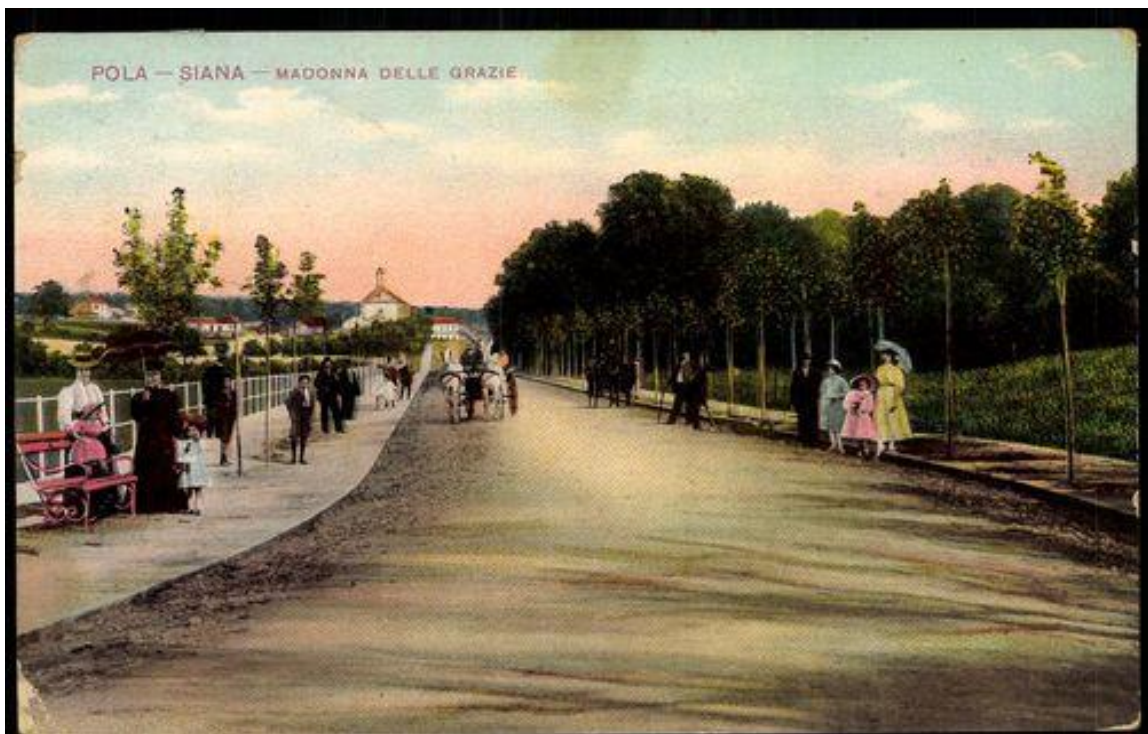
Slika 3 Razglednica hotela Riviera, preuzeto s https://akon.onb.ac.at/#center=srcz72b3kb4s&zoom=14&id=AKON_AK074_422 dana 12.3.2022.

Slika 4 Fotografija zgrade Filozofskog fakulteta u Puli, preuzeto s <https://ffpu.unipu.hr/> dana 12. 3. 2022.

³⁰ „Riviera, hotel u Puli“ (2017). <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1778/hotel-riviera-u-puli>, pristupljeno 8.3.2022.

Izgradnjom nove Pule, novih stambenih objekata i obiteljskih vila te nastanjivanjem novih stanovnika stvoren je drugačiji svijet različitih narodnosti koji se s vremenom počeo odvajati od autohtonog stanovništva. Počeo se uređivati grad i to u vidu popločavanja ulica užeg centra, uvođenjem ulične rasvjete i novih telefonskih linija. Poradi potrebe za modernizacijom životnog prostora donosili su se razni pravilnici koji su direktno utjecali na bolju kvalitetu života ljudi. Administrativna podjela grada dijelila je naselje u pet manjih rajona, uz prigradske četvrti.³¹

Slika 5 Razglednica prigradske četvrti Šijana, preuzeto s <https://gallery.hungaricana.hu/en/SzerencsKepeslap/1359672/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTWk89KHBvbGEpIn0&img=0> dana 12. 3. 2022.

Pula je bila jedna od najzbudljivijih destinacija i gradova u koje se dolazi od 1890. do 1914. g. te je zabilježila svoj najveći uzlet, a više je članova raznih kraljevskih

³¹ Cvek, E. (2015).: *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije - ljudi i građevine*, str. 47.

obitelji posjetilo Pulu u tom periodu.³² Sve ovo se događalo zahvaljujući upravo toj urbanizaciji koju je provodila austrougarska vladavina koja je najvećem istarskom gradu podarila neviđeni prosperitet zbog čega se s pravom može reći da je to bilo zlatno doba grada Pule. Zahvaljujući činjenici da je Pula proglašila glavnom vojnom lukom te se stalno investiralo, u Puli je broj stanovnika u samo sto godina s 924 osobe porastao na oko 60 tisuća stanovnika, zbog čega je grad postao centar susreta građevinara, mornara, seljaka, radnika, plemstva i oficira koji su u Pulu doselili iz Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore, ali i cijele Europe te naravno čitavog prostora Habsburške Monarhije. Uz Zagreb, Pula je bila najveći grad na području Hrvatske.³³ Poradi povećanja broja područnih ustanova i brzim razvojem mornarice te njenih potreba bilo je potrebno ustrojiti upravne odjele i to: vojni, mobilizacijski, sanitetski, sudski i gospodarsko-administrativni. Kako se grad „morao poistovjetiti s mornaricom“ za navedene institucije su izgrađeni najreprezentativniji i najmonumentalniji objekti.³⁴ Potrebno je spomenuti da je bilo problema s pitkom vodom koji je bio velik s obzirom na broj stanovnika koji je stalno ili povremeno obitavao u gradu, ali još veći problem je bio za vojsku tj. mornaricu zbog koje se grad i razvio. Mornarica je uglavnom koristila vodu s crpilišta „Karolina“, ali po pronalasku crpilišta „Tivoli“ s novom vodospremom na Monte Ghiru problemi s pitkom vodom su se smanjili. Razvijenost grada se može vidjeti i u vodovodnom sustavu gdje treba napomenuti da su već onda postojala dva vodovodna sustava, jedan vojno-mornarički, a drugi civilni, no zbog zajedničkog interesa dopuštalo se spajanje mreža i stvaranje jedinstvenog sustava. Problem pitke vode bio je velik i ključan, a o čemu nam govori i činjenica da potraga za vodom nije završila pronalaskom crpilišta „Tivoli“, nego se nastavila do 1912. g. kada su izbušeni bunari „Fojbon“, „Lokvere“, „Škatari“, „Jadreški“, „Valdragon“ i dr. poradi čega se moralo pribjeći izgradnji novih vodosprema, a koje su 1907./1908. g. izgrađene na lokacijama „Monte Capelletta“ i „Casoni Vecchi“, a izgradila ih je Mornarica. Konstantnom modernizacijom grada dolazilo je do veće potrebe za korištenjem struje, zbog čega su izgrađena električna

³² Čelebija, M. „Pula kao spomenik Austro-ugarske“, dostupno na: <https://povijest.hr/drustvo/gradjevine/pula-kao-spomenik-austro-ugarske/>, pristupljeno 8. 3. 2022.

³³ Ban, B., (2020.): „Pula u doba Austro-Ugarske: Sjecište građevinara, mornara, seljaka, radnika, plemstva, kurvi i oficira“, dostupno na: <https://www.helloistria.com/mjesta/pula-u-doba-austrougarske-sjeciste-gradjevinara-mornara-seljaka-radnika-plemstva-kurvi-i-oficira/>, pristupljeno 8. 3. 2022.

³⁴ Popović, B. (2003): *Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu od 1850 – 1918.)*, str. 80.

postrojenja u Vergerijevoj ulici kod stare plinare, dok su neke zgrade imale i vlastita postrojenja za proizvodnju električne energije i prije 1904. g., a to su Mornarički klub (1888.), Gradska bolnica (1902.) i neke veće vojne fortifikacije.³⁵ „Neposredno pred Prvi svjetski rat Pula ima sve značajke srednjoeuropskog grada koji je izrastao u moderno urbano središte sa suvremenom gradskom komunalnom infrastrukturom (gradskim vodovodom, plinom, električnom mrežom, telefonom, tramvajskim prometom) školama, kazalištem, gradskim i pomorskim muzejima, kinodvoranama, civilnom i vojnom bolnicom, hotelima, restoranima, barovima.“³⁶ Na kraju kada sagledamo cijeli urbanistički razvoj grada Pule za vrijeme vladavine Habsburške Monarhije možemo sažeti da se Pula od malog ribarskog, malaričnog mjesta s manje od 1.000 stanovnika, pretvorila u respektabilan grad po zapadnoeuropskim standardima toga doba. Kako ne bi ispalo da se isključivo gradilo i radilo u skladu s vojnim potrebama postoje i drugi primjeri civilne gradnje kao što su parkovi, trgovi, kulturne i obrazovne institucije, gostionice, hoteli, restorani, a sve pored izgradnje ratne luke, popratnih sadržaja i stambenih objekata za radnike i vojnike. Grad se s vrlo niske razine pismenosti pretvorio u mjesto gdje u gradskim kafićima boravi intelektualna elita koja večeri provodi u kazalištu ili pak gleda filmove na jednom od desetak mjesta u gradu. Grade se novi kvartovi u kojima se naseljava radničko i časničko stanovništvo, a močvare se u okolini grada isušuju te dolazi do smanjenja oboljenja od malarije. Isto tako u Puli se izgrađuju prve vile u kojima boravi časnička elita sa svojim obiteljima, a izgradnjom željeznice Pula se prometno povezala s ostatkom carstva.³⁷

³⁵ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 50.

³⁶ Mandić, D. (2015). *Austrougarska Pula, grad kojem su zavidjeli*, Pula: Mara, str. 8.

³⁷ *Pulski đir - urbani razvoj Pule u vrijeme Austro-Ugarske* (2020)., dostupno na: <https://www.regionalexpress.hr/site/more/pulski-ir-urbani-razvoj-pule-u-vrijeme-austro-ugarske>, pristupljeno 8.3.2022.

2.2. Društveni razvoj

U ovom poglavlju oblikovat će se osvrt na društveni razvoj Pule za vrijeme austrougarske vladavine. Dio definicije riječi društvo (lat. Societas, eng. Society, franc. Societe) govori da je to „skup pojedinaca ili skupina ljudi oblikovana suradnjom i komunikacijom ali i različitostima i sukobima oko raspolaganja materijalnim i simboličkim dobrima, a na osnovi čega se izgrađuju zajednička pravila djelovanja, poduprta minimumom zajedničkog interesa i uvjerenja“.³⁸ Ako se pokušamo držati te definicije, moramo znati da je Pula početkom 19. st. bila zapušten malarični gradić na jugu Istre i zdravstveno stanje nije bilo povoljno zbog prisutnosti bolesti crijeva, a najveći problem je bila malarija koja je zahvatila velik broj ljudi te ta bolest nije zaobišla niti ratnu mornaricu i vojsku gdje se visoki stupanj bolesnih mogao pratiti kod onih koji su došli nezaraženi u Pulu i ovdje prvi put oboljeli od malarije. Veliki je postotak oboljelih bio 1863. g. kada je oboljelo 48,6% svih pripadnika vojske i mornarice. Malarija je bila najgora bolest u to vrijeme zbog koje je radnika bilo sve manje, a stanje u Puli je postalo sve gore, zbog čega je grad doveden u stanje potpune zapuštenosti.³⁹ Upravo od malarične groznice, koja je dovela do propadanja grada, je oboljela većina stanovnika Pule.. Ukoliko je nekome u tom razdoblju trebao doktor, trgovina ili brijač i nije ih se moglo pronaći, ali valja napomenuti da je još uvijek postojalo nešto zahrđalih topova ispred grada te mršavih i iznemoglih stražara također oboljelih od malarije.⁴⁰

³⁸ „Društvo“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16328> , pristupljeno dana 4.6.2022.

³⁹ Krizmanić, A. (2005.): „Prostorni razvitak austrijske Pule“, u: *Pula tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Pula: C.A.S.H., str. 30.

⁴⁰ Balota, M. (2005). *Puna je Pula*, Pula: Čakavski sabor, str. 11-13.

Slika 6 Razglednica Giardina, preuzeto s <https://www.delcampe.net/> dana 12.3.2022.

Razvoj društva početkom 19. st. je bio slab s obzirom da je Pula imala oko 900 stanovnika koji obitavaju u „neurednom“ gradu obraslom zelenilom sa stoljetnim stablima i grmovima te praznom i prostranom lukom koja može dočekati najveću flotu. Slika grada je bila zabrinjavajuća s obzirom da u gradu ima dosta nenaseljenih kuća koje su u fazi propadanja, a hramovi i velebne kuće izumrlih plemićkih obitelji prenamijenjeni su u torove i skladišta, dok pod zidinama grada na pijesku leže topovi okrenuti moru.⁴¹ Ništa bolje stanje nam ne prikazuje i popis stanovništva iz 1811. g. u kojem se navodi da grad Pula broji 786 stanovnika, dok je 1818. g. zabilježeno 926 stanovnika i 4592 u okolici grada. Niti nakon pola stoljeća ne vidi se neki napredak u gradu koji je još uvijek bio u ruševinama 1840. i 1850. g., a prekrivali su ga grmovi i drača te su hrpe smeća bile nataložene u centru grada. Što se tiče obrazovanja, mogu se pronaći dvije škole, jedna općinska muška s dva razreda i jedna ženska. Stanje u gradu se može opisati i elementima koji su bili zajednički stanovništvu, a to je talijanski jezik kojim se stanovništvo služilo i trgovina koja je bila od lokalnog značaja, a najviše se prodavalo vino, ulje i drvena građa. Kako nije postojao nikakav obrt, sve životne namirnice su se morale uvoziti, a jedina važnija stvar kojom se stanovništvo grada

⁴¹ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Pula: Nova Istra, str. 103.

moglo pohvaliti je bio ulov tune koja se izvozila.⁴² Vrlo vjerojatno bi se grad i društvo brže razvijalo da nisu imali veliki problem s malarijom, ali još jedna bitna stvar koja je kočila napredak grada i stanovništva je sam teren koji je bio nepodoban i težak zbog čega nije postojala razvijena infrastruktura. Kako bi se uvjerljivo ukazalo da je bečki dvor napravio važan posao u podizanju Pule u respektabilan grad, moramo uzeti u obzir da je Habsburška Monarhija bila sastavljena od 12 naroda, te da se u njoj govorilo 20 različitih jezika i prakticiralo 5 velikih vjeroispovijesti⁴³ iz čega možemo zaključiti da su se vodeći ljudi znali nositi s izazovima koje donosi „sukob“ različitih kultura, običaja i sl. te da je upravni sustav vodio snažnu politiku koja je uspijevala okupljati na velikom teritoriju različite narodnosti i zajedno s njima graditi modernu zemlju.

Usporedimo li prvi moderni popis iz 1857. g. i predzadnji iz 2011. g., uočavamo konstantu u broju stanovnika u Istri koja se drži i oko koje se izgrađuje modernija Istra u društvenom i svim drugim aspektima. Usporedimo li podatke iz prvih popisa stanovništva vidjeti ćemo kako je Pula napredovala po broju stanovnika, jer je 1848. g. brojala 1100 stanovnika, dok je 1857. g. u Puli živjelo 3024 stanovnika, a 1869. g. stanovništvo se učetverostručilo na brojku od 12.500 stanovnika. U sljedeća dva popisa stanovništva 1880. g. u Puli stalno obitava 17.777 ljudi, a 1910. g. Pula ima 42.067 stanovnika.⁴⁴ Takvo povećanje broja stanovnika nam može dati do znanja da je Pula bila vrlo poželjan grad za život i rad kao što je i danas, a što nije zanemarivo s obzirom na ekonomska i druga iseljavanja iz Hrvatske. Kada govorimo o povećanju broja stanovnika grada, mora se spomenuti Arsenal u Puli (o kojem će kasnije biti više riječi) koji je bio glavno mjesto oko kojega su se okupljali radnici iz svih dijelova carstva. S povećanjem radnih obaveza u Arsenalu, otvarala su se nova radna mjesta koja je trebalo popuniti novih radnicima zbog čega je broj stanovnika grada rastao, a za Arsenal možemo reći da je bio „svjetlo“ koje se ukazalo stanovništvu grada Pule i općenito razvoju popratnih sadržaja jer je uspio okupiti oko sebe brojne kvalificirane i nekvalificirane radnike, a država je bila najveći poslodavac, zbog čega su mogućnosti ostanka i novog naseljavanja u grad bile realne. Sigurnost i stabilnost koju je nudilo

⁴² Isto, str. 111.

⁴³ Dobrić, B. (2016). *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.)*, str. 55.

⁴⁴ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 117.

zaposlenje u Arsenalu privlačilo je ljude iz cijelog carstva u Pulu pa su tako nastali „Arsenaloti“. Ovaj je naziv označavao radnike koji su predstavljali glavni i najveći dio radništva Pule.⁴⁵

Slika 7 Razglednica ulice Via Sergia, današnja ulica Sergijevaca, preuzeto s <https://akon.onb.ac.at/> dana 12.3.2022.

Upravo ta sigurnost i stabilnost Arsenalu je dala društvu motiv za dolaskom i radom u Puli i stvaranjem novog, vjerojatno boljeg života, a što se moglo vidjeti u sve boljim uvjetima za radnike. Društveni napredak u svim aspektima je stvarao bolje uvjete za sve stanovnike grada te za radnike Arsenalu koji više nisu živjeli u drvenim barakama nego u radničkom naselju zvanom Barake.⁴⁶ U Puli su se nalazile tri velike skupine stanovništva po Gareisovoj studiji (*Pola, seine Vergangenheit...*), a to su: građanstvo – starosjedilačke pulske obitelji, tako i novo građanstvo, koje je doseljeno za vrijeme austrijske uprave, a bilo je talijansko „više po jeziku nego po podrijetlu“, pripadnici Mornarice i kopnene vojske te radništvo.⁴⁷ Različitost koja se mogla vidjeti u Carstvu

⁴⁵ Isto, str. 118.

⁴⁶ Isto, str. 135.

⁴⁷ Dobrić, B. (2016). *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.)*, str. 55.

isto se mogla vidjeti i u Puli pa tako talijanski povjesničar Bernardo Benussi opisuje pulsko stanovništvo na sljedeći način: donji je grad (romanski/mletački) „pun neočekivanog, nepovezanosti, razigranosti, i veselja, dok je onaj njemački uredan, u njemu vladaju red, mir i njemačka pravilnost“.⁴⁸ Iz navedenog vidimo dva različita mentaliteta koja su gotovo nespojivi, a opet žive na istome mjestu i ne dolazi do velikih nesuglasica ili problema. Kako se ne bi stekao dojam da je sve bilo idealno, dolazimo do nacionalnih podjela koje su bile izražene među Talijanima koji su gledali na Austrijance, Hrvate i sve druge narode koji su se odbili potalijančiti, kao uljeze. Isto tako dolazimo do ekonomskih podjela koje su bile još izraženije te su razdvajale pripadnike mornarice i građanstva od pridošlih radnika koji su najvećim djelom bili Hrvati, a čiji životni standard je bio vrlo nizak. Takav životni standard je vrijedio posebice za one ljude koji su živjeli u gradu i nisu imali nikakve posjede u okolici. Nadnice su bile niske tj. najniže u Istri, a stanarine i ostale potrebe vezane uz uzdržavanje obitelji bile su vrlo visoke.⁴⁹

Slika 8 Razglednica na kojoj je prikazana Glavna tržnica (Mercato Centrale) u Puli, preuzeto s <https://akon.onb.ac.at/> dana 12.3.2022.

U Puli je boravio veliki broj plemićkih i imućnih obitelji koji su živjeli životom i stilom dostojnih prave elite te su vrijeme provodili u salonima, npr. današnji Dom hrvatskih branitelja, nekadašnji Mornarički klub. Vile su gradili u rezidencijalnom dijelu

⁴⁸ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 118.

⁴⁹ Isto, str. 133.

grada, tj. na najboljim lokacijama što dalje od malarije pa je to jedan od razloga zašto su se vile gradile na uzvišenijim područjima tj. Verudi i Vidikovcu. Takva mjesta su se birala i zbog toga što bogate obitelji nisu htjele živjeti u gradu koji još nije imao riješenu kanalizaciju jer su se prljava voda i fekalije izbacivale kroz prozor na ulicu. Takav život nije bio neuobičajen u to vrijeme jer su radništvo i sitno građanstvo svoj život vodili na ulici, a u stanovima bi samo spavali. Grad je u svom najužem centru imao šezdesetak „oštarija“ i brojne kavane.⁵⁰ Prostitucija je bila i ostala glavnom temom državnih socijalnih ustanova, ne u tolikoj mjeri zbog spolno prenosivih bolesti nego zbog bludničenja. Dolazilo je do moralne panike zbog toga u Zapadnoj Europi, a u Puli se to osjetilo već 1890-ih pa sve do Prvog svjetskog rata. Prostitucija je sama po sebi imala negativne higijensko-zdravstvene posljedice, no i određene pozitivne socijalne. Radilo se o vrlo profitabilnom tržištu koje je pomagalo nezaposlenoj ženskoj radnoj snazi u materijalnom smislu, a tim smjerom u Puli se potkraj 19. st. počelo otvarati više bordela zbog rasta grada tijekom industrijalizacije.⁵¹ Javne kuće u Puli nisu bile na razini kao u drugim većim zapadnoeuropskim gradovima nego su više bile mjesta na kojima su se često događali ekscesi i nasilje prema prostitutkama, posjetiteljima tj. između civila i vojnika. U Puli je bilo otvoreno desetak javnih kuća potkraj 19. i početkom 20. st., a njihovo otvaranje, uređenje, kućni red, boravak i djelatnost su bile određeni Pravilnikom o javnim kućama. U ulici Castropola i Usponu Capitolino (Uspon Konzula Istranina) nalazile su se najveće i najpoznatije javne kuće u Puli.⁵² Pulske i sjevernojadranske bordeli su imali i svoje ogranke koji su se nalazili u Zadru, Šibeniku, Sinju, Splitu, Dubrovniku, Kotoru i Herceg Novom, a prostitutke su bile podrijetlom iz Kraljevine Hrvatske, Mađarske, Moravske, Češke, Štajerske i Koruške.⁵³ Odnos građana prema javnim kućama nije bio dobar, kao ni Crkve te je u to vrijeme policija imala pune ruke posla sa smirivanjem situacije i dovođenjem u red s obzirom da je dolazilo do čestog nasilja te je čak dolazilo i do tužbi koje su podnosili građani zbog nemoralnih

⁵⁰ Ban, B. (2020).: „Pula u doba Austro-Ugarske: sjecište građevinara, mornara, seljaka, radnik, plemstva, kurvi i oficira“, dostupno na: <https://www.helloistria.com/mjesta/pula-u-doba-austrougarske-sjeciste-gradevinara-mornara-seljaka-radnika-plemstva-kurvi-i-oficira/>, pristupljeno 8.3.2022.

⁵¹ Dukovski, D. (2016). *Istra ispod ponjave, povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*, Pula: Nova Istra, str. 282.

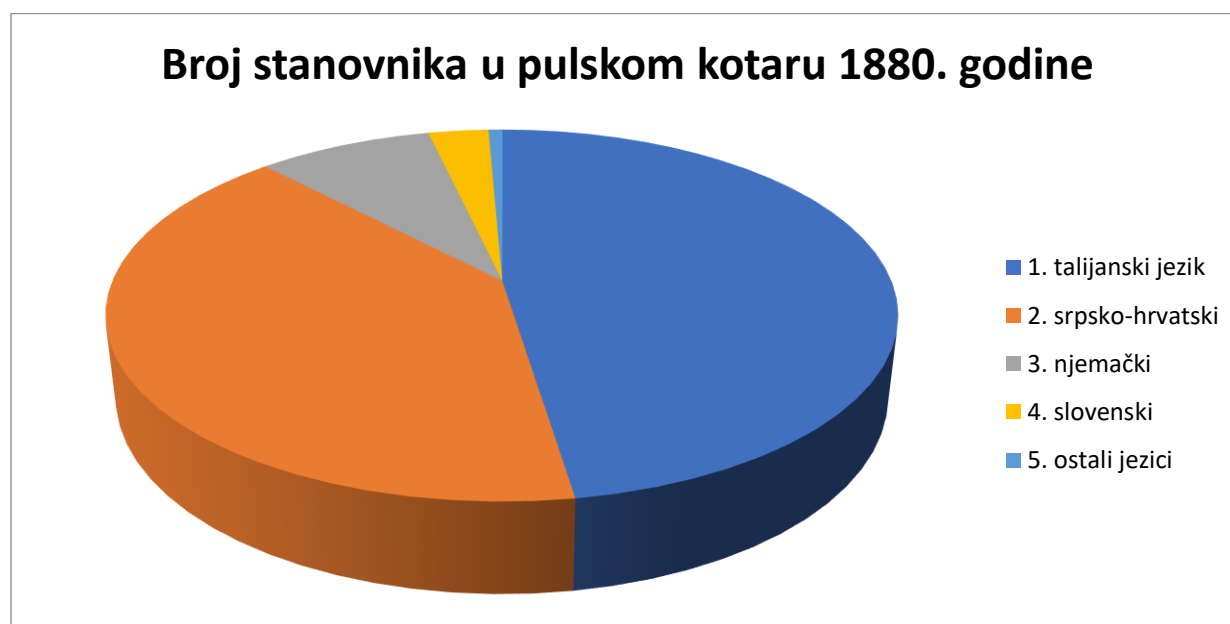
⁵² Isto, str. 285.

⁵³ Isto, str. 295.

skandaloznih ponašanja.⁵⁴ Država je doskočila i tom problemu te je kasnije talijanska vlast 1918. vršila protjerivanje prostitutki koje nisu imale potvrdu boravišta.⁵⁵

U nastavku rada putem grafova biti će prikazan odnos broja stanovnika prema govornim jezicima, vjeroispovijesti, nacionalnosti i razlika u odnosu civilnog i vojnog stanovništva grada Pule. Važno je napomenuti kako se radi o stanovništvu u Puli koje se od početaka razvitka do popisa razvilo u homogeno društvo, a grad je postao jedno od središta Habsburške Monarhije.

Godine 1880. broj stanovnika u pulskom kotaru, koje je obuhvaćalo šire područje Pule i okolice, iznosio je 50.718. Od toga je govornika talijanskog jezika bilo 21.702, „srpsko-hrvatskog“ 18.407, njemačkog 3887, slovenskog 1337, a ostalih jezika 306.⁵⁶

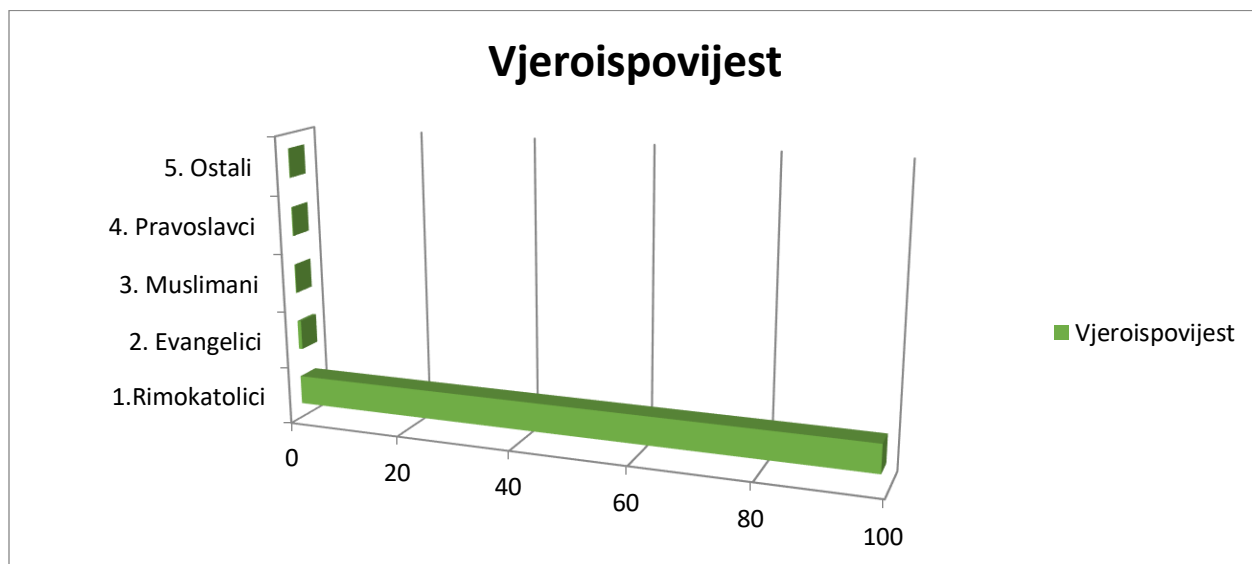
grafikon 1 prikaz broja stanovnika u pulskom kotaru 1880. godine

⁵⁴ Isto, str. 297.

⁵⁵ Dukovski, D. (2016). *Istra ispod ponjave*, str. 302.

⁵⁶ Dobrić, B. (2016). *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.)*, str. 51.

„Godine 1880. prema vjeroispovijesti 98,73 posto žitelja Pule su rimokatolici, 0,66 posto evangelici, 0,37 posto muslimani, 0,14 posto pravoslavni i 0,10 posto ostalih vjeroispovijesti. Iste godine evidentirano je 149 pripadnika židovske vjeroispovijesti“.⁵⁷

grafikon 2 – prikaz vjeroispovijesti stanovnika grada Pule 1880. godine

Prema nacionalnosti, procijenjenoj prema takozvanom uporabnom jeziku kao popisnoj kategoriji, u stanovništvu Pule prema popisu iz 1910., Talijani su činili 45,8% stanovništva, Hrvati 16,2%, Nijemci 15,5%, Slovenci 5,6%, ostali 2,8% i stranci 14,1%.⁵⁸

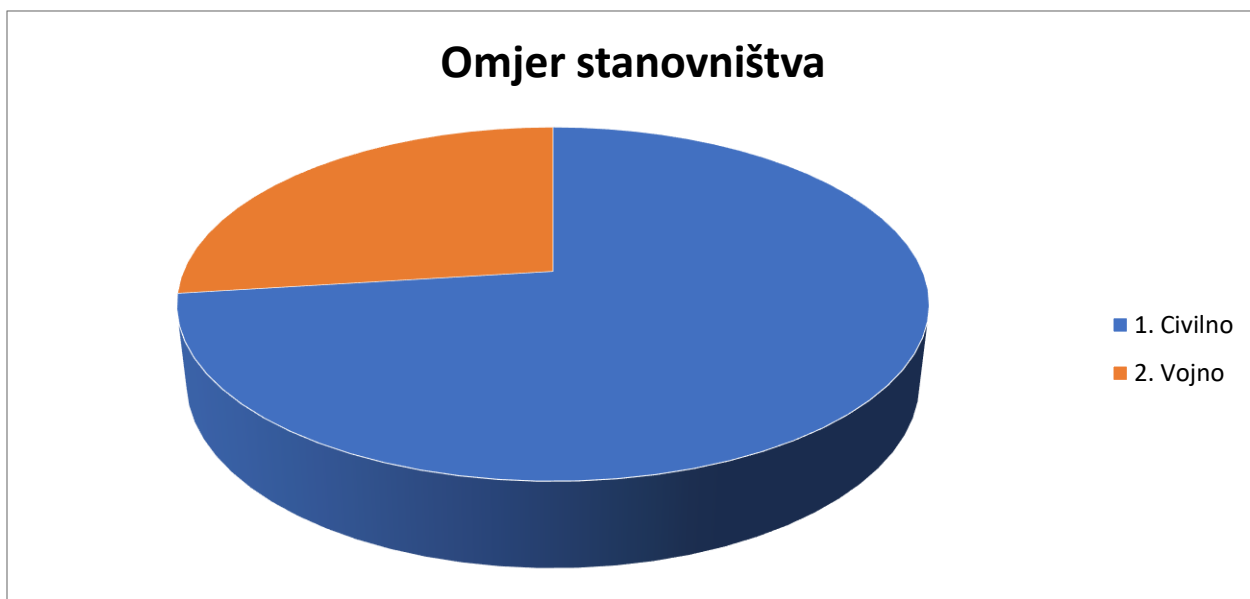
⁵⁷ Dobrić, B. (2016). *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.)*, str. 53.

⁵⁸ Duda, I. (1999. – 2000.): „*Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine*“, Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest, 1. (32 - 33.), Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 107.

grafikon 3 – prikaz nacionalnosti prema popisu iz 1910. godine

Također prema istome popisu Civilnog stanovništva je bilo 73%, a vojnog 27%.⁵⁹

grafikon 4 – prikaz omjera civilnog i vojnog stanovništva prema popisu iz 1910. godine

⁵⁹ Isto, str. 115.

Rast stanovništva grada Pule je bio konstantan pa tako 1910. g. Pula ima 42.058 civila i 16.993 vojnika i oficira, što iznosi sveukupno 59.051 stanovnika, a govorilo se hrvatskim, talijanskim, njemačkim i drugim jezicima⁶⁰ što nam ukazuje na multikulturalnost koja se održala sve do današnjeg dana. Obrazovanje je snaga ili moć koja svako društvo gura naprijed u razvitak i uči ga koristiti svoja prava te pozitivno mijenja položaj u odnosu na trenutno stanje i razne životne prepreke. U pogledu razvitka obrazovanja u Puli, pronalazi se podatak da je u ožujku 1905. Lodovico Rizzi, koji je bio podestat (1889. - 1904.)⁶¹ i prefekturni namjesnik za vrijeme Italije i fašističke vlasti (1923. - 1926.)⁶² zbog potrebe za industrijskom stručnom radnom snagom otvorio civilnu industrijsku školu u Puli. S modernizacijom rada pojavljuje se potreba za stručnim usavršavanjem ženske radne snage, zbog čega je pri istoj školi 1907./1908. g. organiziran tečaj modeliranja i ženskog ručnog rada, a 1911./1912. osnovana su tri ženska razreda s ukupno 87 učenica od ukupno 602 upisanih. Školovanje, tj. obučavanje učenika išlo je u smjeru djelatnosti građevinarstva, mehanike, industrijske vještine, krojača i obučara te komercijalnih agenata. Naziv škole bio je *I. R. Scuola Professionale – K. K. Gewerbliche Fachschule - C. K. Obrtna Strukovna škola*. Škola je početkom rata 1914. g. prestala s radom, a ponovno je započela 1919. godine. Kako se radi o važnom obrazovnom čimbeniku onog doba koji je imao gospodarsku uključenost govori podatak da je industrijska škola u Puli bila jedan od organizatora industrijskog paviljona prve istarske pokrajinske izložbe u Kopru.⁶³ Valja napomenuti da je za vrijeme Habsburške Monarhije i Kraljevine Italije izgrađeno više od 130 osnovnih (pučkih) škola na području Istre zahvaljujući državnoj potpori, dok je ranije školstvo bilo vezano za sustav privatne edukacije tj. Crkvu, pa se često odvijala u župnim domovima, samostanskim građevinama, aristokratskim i građanskim rezidencijama.⁶⁴ Koristeći ove podatke možemo vidjeti da je obrazovanje bilo dostupno i predstavljalo je bitan

⁶⁰ Načinović, D. (1988). *Pula sa starih razglednica*, Zagreb: Sportska tribina, str. 62.

⁶¹ Strahinja, Z. (2011): „Forši niste znali“, dostupno na: <https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/forsi-niste-znali-344398>, pristupljeno 12.6.2022.

⁶² Prodan G. (2018): „Rizzi, Lodovico“, dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3663/rizzi-lodovico>, pristupljeno 12.6.2022.

⁶³ Perkov, A. (2018). *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskog gospodarstva počeci od 1850-1918*, Politehnika Pula, Zagreb: Tisak Grafomark, str. 170.-171.

⁶⁴ Nefat, B. (2018): „Škole“, dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3714/skole>, pristupljeno 19.9.2022.

čimbenik u intelektualnom razvoju djece. Kako bi se održavalo i produbljivalo/razvijalo obrazovanje stanovništva grada Pule otvarale su se čitaonice. U Puli se otvorilo čak 13 čitaonica uz 7 društava čiji je glavni cilj bilo čitanje. Isto tako za napomenuti je da se unutar Mornaričkog kasina nalazilo čitateljsko društvo, a također su i na brodovima austrougarske ratne mornarice djelovala čitateljska društva.⁶⁵

Slika 9 Fotografija luke Pula, preuzeto s <https://akon.onb.ac.at> dana 12.3.2022.

⁶⁵ Dobrić, B.: „Čitaonice i čitaonički pokret“, dostupno na Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=624>, pristupljeno 18.6.2022.

3. PULA NAKON 1918.

Život stanovništva Pule nakon 1918. se mijenjao prelaskom jednog oblika vladavine u drugi što je bilo prilično zahtjevno s obzirom na stanje koje je zatečeno poslije rata. Talijansku vlast u Puli od 1918. do 1943. g. karakterizira na početku vlast admirala Umberta Cagnija koji je na administrativne položaje postavio isključivo osobe talijanske narodnosti, a kako bi otežao rad hrvatskih institucija zatvorene su škole, čitaonice, klubovi i drugo. Istra kao najistočnija pogranična pokrajina postaje slijepim crijevom talijanskog gospodarstva i trgovine, uz visok broj beskućnika i nezaposlenih.⁶⁶ Nakon Prvog svjetskog rata i dolaska talijanske vlasti na prostor Istre, Pula je ušla u sastav privremeno okupiranog područja sa sjedištem u Trstu, a tek 1920. g. nakon potpisanog Rapalskog ugovora između Italije i Kraljevine SHS pripaja se Italiji. Nakon što je Benito Mussolini preuzeo vlast u Italiji zajedno s Fašističkom strankom 1922. g. u Puli dolazi do zabrane javnog korištenja hrvatskog jezika te se kreće s talijanizacijom i prisilnom promjenom hrvatskih prezimena. Talijanska vojna okupacijska vlast otpušta radnike u Arsenalu. Hrvati i Slovenci su otpušteni pod izlikom da su Nijemci.⁶⁷ Moralo se riješiti političkih protivnika zbog čega je 1919. Informativna služba talijanske vojske pripremila 6 tajnih popisa s imenima i prezimenima građana nad kojima treba primijeniti cenzuru pisama tj. policijski nadzor. Osobe su označene kao „croato propagandista“, „croatofilo“, „propangadista jugoslavo“ i drugim nazivima, zbog čega većina tih osoba emigrira. Talijani se borili protiv svega što bi moglo ugroziti njihove interese. Puljani su se u to vrijeme morali boriti s teškim zdravstvenim i higijenskim problemima te španjolskom gripom.⁶⁸ Isto tako dolaskom Italije na vlast zaustavljena je modernizacija i urbanizacija grada, a došlo je i do korjenite društvene i gospodarske preobrazbe, što je na kraju rezultiralo smanjenjem broja radnika te Pula postaje besperspektivan grad.⁶⁹ Društvena i gospodarska kriza dovodi do emigracijskog vala i nezaposlenosti, dio strojeva i cijele radionice su iz Arsenala premještene u La Speziju, središte najveće vojne industrije u

⁶⁶ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 134.

⁶⁷ Dukovski, D. (2008): „Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)“, *Adrias*, (15), str. 129-165., dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/35558>, pristupljeno 26.09.2022.

⁶⁸ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 157.

⁶⁹ Isto, str. 158.

Kraljevini Italiji. Godine 1923. Istra postaje provincija sa Prefekturom u Puli kojom upravlja prefekturni namjesnik, a za vrijeme talijanske vladavine gradom su vladali Lodovico Rizzi, Antonio Merizzi, Luigi Bilucaglia, Giovanni d'Alessandro, Luigi Draghicchio, Egidio Iaci i Antonio de Berti.⁷⁰ Također iste godine fašistička provincijska vlast zatvara Arsenal iz političkih razloga, zbog čega dolazi do iseljavanja kvalificirane radne snage.⁷¹ Tijekom talijanske vlasti u Puli, grad se obnavljao izgradnjom novih građevina od kojih je za spomenuti Banka Italije koja i danas služi kao novčarska ustanova, jer u njoj posluje Financijska agencija (FINA).⁷² Zaposlenost u Pulskoj općini se može vidjeti u popisu stanovništva iz 1931. g. gdje pronalazimo 4483 zemljoradnika, 351 ribara, 1924 građevinara, 2097 sestre, spremačice i domaćice.⁷³ U Puli su djelovale razne tvornice kao što su tvornica zastava, konzervirane ribe, lokota, cementa i duhana, od kojih je upravo tvornica cementa, koja je otvorena na poluotoku Sv. Petra, bila jedna od važnijih zbog toga što je korištenjem istarskog kamena, boksita i gline godišnje proizvodila 200 tisuća tona cementa.⁷⁴ U to vrijeme u Puli se moglo pronaći i 2097 metalurga, 978 drvodjelaca, 504 mehaničara, 461 kožara te 1937 zaposlenika u prometu, a također su postajala zanimanja gdje su žene imale bitnu ulogu kao što su krojačice, prodavačice, javne službenice, učiteljice, medicinske sestre i spremačice, a najveći broj žena se vodio pod „domaćica“.⁷⁵ Tvornica duhana je također jedna od važnijih mjesta zbog toga što je zapošljavala veliki broj ljudi i to čak 1006 žena i 150 muškaraca, a godine 1927./1928. proizvela 500 tona cigara.⁷⁶ Nakon ukidanja električnog tramvaja po Puli su prometovali autobusi privatnog prijevoznika „Grattoni“, no Pula je bila povezana i s okolnim mjestima kao što su Rijeka, Labin, Rovinj, Vodnjan koje je povezivala linija tvrtke Impresa Autovie Istriane – Cesare Torta.⁷⁷ Promet se nije samo odvijao cestom nego i željeznicom, nešto manje zbog pada važnosti ratne luke, i to *Littorinom* (FIAT-ov motorni vlak), a relacija je bila Pula –Trst. Isto tako u Pulu se

⁷⁰ Pliško, S. i Orlović, D. (2020). *Vremeplov 4: Kinematografske djelatnosti i pulska svakodnevnica 1919-1943*, Pula: Tiskara MPS, str. 67.

⁷¹ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 160.

⁷² Pliško, S. i Orlović, D. (2020) *Vremeplov 4*, str. 71.

⁷³ Isto, str. 73.

⁷⁴ Isto, str. 74.

⁷⁵ Isto, str. 73.

⁷⁶ Isto, str. 74.

⁷⁷ Isto, str. 77.

moglo doći parobrodom iz Rijeke, Venecije, Ancone, Ravenne, Trsta, Zadra i Barija, a „zlatno doba“ civilnog zrakoplovstva se bilježi već od 1925. g. kada se stvaraju hidroavionske linije.⁷⁸ Obrazovanje za vrijeme talijanske uprave na području grada Pule obuhvaćalo je četiri petogodišnje osnovne škole (*Dante Alighieri, Giuseppe Giusti, Francesco Petrarca, Alessandro Manzoni*) u kojima su muški i ženski razredi bili odvojeni, dok se na području Pulske općine nalazilo devetnaest petogodišnjih škola. Po završetku osnovne škole, učenici su mogli birati nekoliko srednjih škola i to Gimnaziju *Giosue Carducci*, Tehničko-ekonomsku školu *Leonardo da Vinci*, industrijsko-obrtničku, strukovnu i učiteljsku školu.⁷⁹ Iako je Pula izgubila onaj značaj koji je imala tijekom austrougarske vladavine i dalje je ostalo aktivno vojno obrazovanje u Pulskoj školi C.R.E.M. koja se nalazila u nekadašnjoj *Maschinenschule* tj. današnjem Društvenom centru „Rojc“. Škola C.R.E.M. (Corpo Reali Equipaggi Marrittimi) tj. Korpus kraljevskih posada je bila namijenjena stjecanju raznih mornarskih vještina, kao što su upravljanje brodovima, brodskim oružjem i popratnim sadržajima. Takvih škola je u Italiji bilo tri od kojih je pulsku pohađalo 3000 pitomaca.⁸⁰ U Puli su još postojale Podmornička škola, Bojna pitomaca Kraljevske financijske straže i Nautička škola.⁸¹

Pulski Amfiteatar je građevina po kojoj je Pula i najpoznatija u svijetu pa slijedi osvrt na njegovu ulogu u kulturi grada za vrijeme talijanske vlasti. Kultura je bila sastavni dio grada pa je važno napomenuti da je tijekom 1932. na inicijativu tadašnjeg gradonačelnika Pule Luigija Bilucaglije, pokrenuta operna sezona s ciljem poboljšanja turističke i gospodarske slike grada. Za takve događaje bilo je potrebno odabrati posebno mjesto i odabran je pulski Amfiteatar koji se velikom brzinom pretvorio u poželjno mjesto za nastupanje i za dolazak posjetitelja jer su se za potrebe opernih predstava sagradile tribine te je udubina u sredini borilišta prekrivena, a također je i postavljena rasvjeta. Tijekom prve operne sezone izvedene su *La forza del destino* i *Aida* Giuseppea Verdija. Sljedeće godine osnovana je tvrtka *Ente Autonomo "Arena"* čiji cilj je bio stvaranje uvjeta za trajno korištenje antičkog spomenika u kulturne svrhe. Tvrtka *Heininger e Bearz* je odabrana za izvođača radova, a cijena projekta je koštala

⁷⁸ Isto, str. 78.

⁷⁹ Isto, str. 84.

⁸⁰ Isto, str. 93.

⁸¹ Isto, str. 94.-95.

125.000 tadašnjih lira. Bilo je potrebno napraviti rekonstrukciju koja je podrazumijevala zatrpavanje udubine u središtu Arene, nivelaciju terena, uređenje ulaza, izgradnju kamenih tribina, postavljanje pozornice te rasvjete i sanitarija. Već tijekom ljeta 1933., izvedene su *Nozze istriane* Antonija Smareglie i *Gioconda* Amilcare Ponchiellija. Koliko je to značilo stanovništvu i posjetiteljima govori nam podatak da su u tu svrhu organizirani posebni prijevozi parobrodom iz Trsta te vlakom iz svih istarskih mjesta povezanih željeznicom. Događaj se održao od 19. do 30. kolovoza, a broj gledatelja je prema pisanju novina dosegnuo brojku od 5000 svake večeri. Sljedećih godina, 1934. i 1935. su se nastavile održavati operne izvedbe, da bi 1936. Amfiteatar služio za politička okupljanja gdje se putem zvučnika slušao Mussolinijev govor nakon zauzimanja Addis Abebe, glavnog grada Etiopije. Samom događaju je prisustvovalo oko 30.000 ljudi.⁸² Uvid u međuratnu pulsku svakodnevnica zasigurno obogaćuju sjećanja njezinih vremešnih građana koji su iznijeli zamjetnu količinu podataka o kavanama, plažama i kinima koji su djelovali za vrijeme talijanske vlasti u Puli. Ta mjesta su važna za razdoblje bilo koje uprave nad gradom iz razloga što se na tim mjestima okupljaju društva i događaju zanimljive dogodovštine koje se mogu prepričavati s koljena na koljeno te se stvaraju sjećanja i uspomene. Tako je na web stranici *Društva hrvatskih književnika* pronađen tekst iz 2003. u kojem se mogu pronaći informacije vezane za pulsku svakodnevnicu koje su prikupljene od petnaestak Puljana koji su 30-ih i 40-ih godina spadali u mlađu populaciju. U Puli je tridesetih godina bilo između osam i deset kinematografa, a zvali su se: *Arena*, *Ideal*, *Nazionale*, *Imperial*, *Savoia*, koje je među djecom bilo poznato pod imenom *Pistola* jer su u njemu uglavnom bili prikazivani kaubojski ili gangsterski filmovi, i *Garibaldi*. Pulski amfiteatar je ljeti bio glavno mjesto za koncerte, balete i opere, kao što je i danas. Uz kina i amfiteatar, ljudi su se okupljali i u kazalištu koje je bilo poprište zabave i kulturnog života u Puli. Održavala se fešta od mora tj. Festa del'mar koja se slavila jednoga dana u ljetno doba. Za vrijeme fešte svi veći brodovi i brodice bili su okićeni nizovima svjetiljki, a s obale je čitav dan svirala glazba. Osvježenje od ljetne vrućine se tražilo na pulskim kupalištima ili divljim plažama. *Bagno Polese* koji je sagrađen još davne 1886. bio je plutajuće kupalište koje se

⁸² Orlović D.(2022): „Arena u doba Italije: Opere, fašizam i rođenje rođendan Adofla Hitlera“, dostupno na: <https://www.glasistre.hr/pula/arena-u-doba-italije-opere-fasizam-i-rodendan-adolofa-hitlera-801676>, pristupljeno 21.9.2022.

nalazilo u pulskoj luci, a do njega se dolazilo brodicom te se u ono vrijeme smatralo da je to bilo kupalište za bogate građane. Kupalište koje je ostalo zapamćeno po drvenim kabinama i skakaonici na dvije razine je bilo *Stoja*, a današnje plaže *Valsaline*, *Zlatne Stijene* ili *Lungomare* bile su "divlje" plaže na kojima se okupljala pulska mladež. Plaža *Mandrač* koja je smještena uzduž željezničkog kolodvora bila je namjenjena onima koji nisu imali novaca za tramvaj ili autobus te nije bila omiljena zbog čađe koja se stvarala zbog prolaza parnih lokomotiva. Spominje se i vojno kupalište *Valkane*, na koje se odlazilo jedino u društvu vojnih osoba. Smatra se da je kupalište *Vergarola* bilo u doba Italije kupalište za gospodu, no danas kada gledamo ne pronalazimo nikakve ostatke koji bi dali dojam da se nekad radilo o luksuznom tj. elitnom kupalištu. Zanimljivo je da su u gradu postojale javne kupaonice koje su bile podijeljene za civile i vojne časnike. Civilno javno kupatilo bilo je smješteno u podrumu današnjega Doma zdravlja, tj. poznatoj *Cassamalati*, a vojno kupatilo se nalazilo podno Mornaričke crkve uza zid Arsenala. *Šijanska šuma* bila je popularno obiteljsko šetalište te je bilo uređeno poput botaničkog parka, a o tome se brinuo lugar. Staze su bile uređene te se po njima šetalo, a po drugim, određenim dijelovima šume se moglo jahati. Još jedno popularno šetalište je bila *Riva* koja je svakodnevno tradicionalno bila okupljalište za Puljane u ljetnim predvečerjima. Popularno je bilo i šetalište *Giardini* koje se nalazilo i dalje se nalazi u centru grada. Specifičnost je bila ta što je šetalište bilo hijerarhijski podijeljeno tj. prvim redom do ceste šetala je gradska vojna i civilna elita, središnji red bio je rezerviran za srednju klasu (trgovci, studenti i dr.), dok je treća kolona pripadala radnicima i gradskoj sirotinji. Takav način šetanja je postojao kao pravilo, dok se u stvarnosti i nije previše poštivalo. Na kraju ćemo spomenuti gradske kavane od kojih je najpoznatija bila *Caffè Italia* koja se nalazila na trgu Portarata gdje je svake večeri na katu svirao violinist. Elitni restoran *Excelsior* se nalazio u centru grada. Vojne osobe su imale mjesta u kojima su se zabavljali i objedovali, tj. koje su bile rezervirane samo za njih, a jedno od njih se nalazilo na mjestu današnjeg restorana *Markat* kod tržnice gdje je bila kavana koja je primala isključivo pripadnike zrakoplovstva, dok je u današnjemu Domu hrvatskih branitelja bilo je sastajalište viših vojnih časnika. Odmah preko ceste u prostorima bivšeg disko kluba *Uljanik* sastajali su se vojni časnici nižih činova.⁸³ Kada usporedimo

⁸³ Zekić, Jasenko (2003), „Pula tridesetih i četrdesetih godina dvadesetog stoljeća: iz sjećanja njezinih

nazive i lokacije spomenutih mjesta, zaključujemo da se nije puno toga promijenilo u Puli i da se i danas na tim lokacijama nalaze slični, ako ne i isti objekti. Zanimljiva je činjenica da je za vrijeme talijanske vladavine Pulom bilo više kina, no kako je tehnologija napredovala, vjerojatno se modernizirao i pristup kinematografu kao omiljenoj zabavi. Na kraju se može doći do zaključka da je jedina promjena, uspoređujući ondašnje i današnje vrijeme, ta što više nema odvojenih mjesta na kojima se nalaze civili i vojne osobe te da je modernizacija društva i tehnike dosegla neku veću razinu, ali i dalje ostaje potreba za odlaskom na kupališta i u kavane te međusobno druženje i zajednički odlasci u šetnje ili na zabave. Za vrijeme talijanske vladavine u Puli od 1918. do 1943. g. također se gradilo, manje no za vrijeme vladavine Habsburške Monarhije, no vrijedi spomenuti nekoliko građevina čija uloga je do danas bitna za pulsku svakodnevicu. Zgrade *Pulske pošte*, *Higijenskog zavoda*, *Kupališta Stoja*, *Autobusnog kolodvora* te *Banco d'Italia* (današnja FINA) su neki od objekata koji su građeni za vrijeme fašističke vladavine Pulom, a do danas su gotovo svi objekti zadržali svoju važnost u smislu obnašanja sličnih javnih funkcija, a to su gradski uredi, zavodi, sjedišta, pošta, postaje, kupalište.⁸⁴ Posebno ćemo istaknuti zgradu FINE koja je izgrađena u obliku utvrde te danas predstavlja glavnu novčarsku instituciju u Puli. Zgrada Banke Italije sagrađena je pred kraj talijanske vlasti, a inauguracija se dogodila u srpnju 1941. godine. Za njezinu gradnju je zaslužan arhitekt Vincenzo Munari dolazi iz Središnjeg ureda Banke Italije u Rimu te lokalni arhitekt Albert Turina, a zbog njezine gradnje srušena je stara *Kuća Labor* u kojoj se nalazilo kino *Ideal* i uredi radničke zadruge. Cijela zgrada je izgrađena od istarskog kamena, a željezne ograde, lanci i karike imale su za cilj simbolizirati srednjovjekovne istarske kaštele. Postoji pet ulaza, tri na pročelju, jedan uz Carrarinu ulicu te s druge strane u Istarskoj ulici ulaz je vodio do stanova i ureda na katu. Banka Italije u Puli je djelovala kratki period u sastavu Italije i to samo dvije godine te je nakon jugoslavenskog ulaska u Pulu uništen logo banke koji se nalazio na pročelju, dok je na vrhu tornja postavljen natpis "Tito". Natpis je ondje stajao do kraja 1950-ih, a za vrijeme Jugoslavije zgrada je isprva bila pulsko sjedište filijale

žitelja.“ *Nova Istra*, 8/1, dostupno na: <https://www.dhk-pula.hr/pristupi-osvrti/detaljnije/pula-tridesetih-i-cetrdesetih-godina-dvadesetoga-stoljeca>, pristupljeno 21.9.2022.

⁸⁴ Sutlić, K. (2019). „Izložba: Arhitektura Pule u vrijeme Italije“, dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/domidizajn/inspiracije/arhitektura-pule-u-vrijeme-italije-8708252>, pristupljeno 25.9.2022.

Narodne banke Jugoslavije. Nakon toga, zgrada je bila sjedište SDK (Služba društvenog knjigovodstva), pa po osamostaljenju Republike Hrvatske u njoj je bio ZAP (Zavod za platni promet) da bi se danas u njoj nalazila FINA (Financijska agencija).⁸⁵

Talijanska vladavina u Puli trajala je do pada fašizma 1943. i potpisane bezuvjetne kapitulacije između Kraljevine Italije i zapadnih saveznika, 11. rujna 1943. kada u Pulu ulaze prve njemačke motorizirane kolone i tako završava talijanska uprava nad gradom.⁸⁶ Također se u Istri događa antifašistički i nacionalni ustanak, dijelom zahvaljujući narodnjacima i svećenstvu, te se donosi proglas o priključenju Istre matici Hrvatskoj, nepriznavanju talijanskih zakona, jednakosti Talijana i Hrvata u Istri i drugom.⁸⁷ U lipnju 1945. g. grad Pula je proglašen zonom A do odlaska Anglo-američke vojne uprave u rujnu 1947. g., a za to vrijeme je gospodarska i socijalna situacija je bila katastrofalna, hrana se dijelila na točkice ili bonove, a poljoprivredni proizvodi sa sela se nisu mogli tek tako unijeti u grad zbog čega je u gradu vladala stroga racionalizacija hrane.⁸⁸ Doktora, lijekova, općenito zdravstvenih djelatnika je bilo u malom broju, javljali su se problemi sa smještajem ranjenika, uz pojavu tuberkuloze.⁸⁹

Tek 15. rujna 1947. Pula je službeno postala dijelom Hrvatske i Jugoslavije.⁹⁰ Nakon svakog rata dolazi do teškog perioda za stanovništvo, a Pula tu nije bila iznimka. Teškoće u sastavu nove države su se odražavale kao i u ostatku zemlje. Nova vlast se suočavala sa nezaposlenosti i egzodusom stanovništva. Narod se trebao prilagoditi promjeni državnopravnog statusa i društveno-političkog sustava te je uvijek postojao strah od gubitka temeljnih građanskih prava, nacionalnih prava, a i problemi su se stvarali zbog nepostojanja privatnog poduzetništva. Isto tako, dolazilo je do nestanaka politički eksponiranih ljudi zbog čega se stvarala slika opće nesigurnosti života i stalne napetosti u podvojenom gradu. Nakon što je Pulu preuzela hrvatska komunistička vlast već je u tijeku bilo masovno iseljavanje pulskih Talijana i Hrvata, zbog čega je na popisu

⁸⁵Orlović, D. (2022).: „ Tvrđava u središtu Pule: Zgrada banke građena od kamena i svojom formom podsjeća na istarske kaštele“, dostupno na: <https://www.glasistre.hr/pula/tvrdava-u-sredistu-pule-gradena-od-bijelog-kamena-podsjeća-na-istarske-kastele-805223>, pristupljeno 25.9.2022.

⁸⁶Pliško, S. i Orlović, D. (2020). *Vremeplov 4*, str. 68.

⁸⁷Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 197.

⁸⁸Isto, str. 212.-213.

⁸⁹Isto, str. 204.

⁹⁰Isto, str. 232.

stanovništva 1948. u Puli živjelo 20.812 stanovnika.⁹¹ Unatoč tome, sljedećih godina u gradu je vidljiv napredak u kulturi, jer se otvorilo kazalište, održavao se festival domaćeg filma, a nogomet je bio najpopularniji sport. U to vrijeme se održavalo prvenstvo Istre u kojem su se natjecali *Pula, Arsenal, Istra i Uljanik*.⁹² Također je dolazilo do gospodarskog napretka gdje je trgovina postala najprofitabilnija gospodarska grana.⁹³ Godine 1949. Pula ima 46.407 stanovnika što je dvostruko više nego 1945., a taj podatak nam pokazuje da Pula nije bila zaboravljen grad i da je i dalje imala ispred sebe sjajnu budućnost. Otvaranje Jugoslavije prema svijetu 60-ih godina Puli donosi niz povoljnosti u gospodarstvu. Brodogradilište „Uljanik“ postaje najjači privrednik u Istri i među priznatijima u Hrvatskoj i Jugoslaviji te zapošljava veliki broj radnika. Uz Uljanik, postojala je tvornica Laboratorijskog stakla „Boris Kidrič“, tvornica cementa „Giulio Revelante“ i drugi pogoni.⁹⁴ Upravo zbog tih povoljnih gospodarskih prilika i sigurnosti dolazilo je do doseljavanja, a turizam i ugostiteljstvo početkom 70-ih obilježili su gospodarski razvitak grada.⁹⁵ Pula je svoju demografsku sliku promijenila uz pomoć industrijalizacije i urbanizacije te stvaranja regrutnoga središta Ratne mornarice JNA, pa je prema popisu iz 1981. dosegla broj od 56.153 stanovnika. U početku stvaranja suverene Republike Hrvatske tijekom Domovinskog rata, civilna i vojna tijela RH preuzela su 1991. mnoge objekte JNA, a Puljani su bili uključeni u sastav 119. brigade Hrvatske vojske te su i na taj način sudjelovali u obrani i oslobađanju središnje Hrvatske.⁹⁶ Danas je Pula okrenuta velikom mjerom turizmu te je vrlo poželjno mjesto za posjet i tu se okuplja veliki broj turista, stranih i domaćih, koji uživaju u prirodnim, arhitektonskim, zabavnim, povijesnim i drugim sadržajima.

⁹¹ „Pula“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=51066>, pristupljeno 25.9.2022.

⁹² Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 253.

⁹³ Isto, str. 254.

⁹⁴ Isto, str. 261.

⁹⁵ Dukovski, D. (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Pula: Nova Istra, str. 264.

⁹⁶ „Pula“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=51066>, pristupljeno 25.9.2022.

Slika 10 Fotografija Banka Italije – FINA, preuzeto s <https://www.glasistre.hr/pula/tvrđava-u-sredistu-pule-gradena-od-bijelog-kamena-podsjeća-na-istarske-kastele-805223> dana 25.9.2022.

4. SUDBINA GRADITELJSKOG NASLJEĐA

4.1 *Ratna luka Pula s arsenalom*

Ratna luka Pula s Arsenalom ima poseban status u povijesti grada Pule jer se upravo zbog njihove izgradnje Pula podignula iz „prašine“ u kojoj se nalazila prije dolaska Austro-Ugarske Monarhije. Položaj ratne luke Pula, tj. zaljeva je takav da bi odbio svakog neprijatelja u nastojanju da krene u pohod na njega jer je okružen visokim brežuljcima, a s morske strane je zaštićen Brijunskim otočjem. Ta dva obilježja ga zbog veličine i zaštićenosti od vjetrova i valova čine jednom od najpogodnijih prirodnih luka.⁹⁷ Austro-Ugarska Monarhija je mislila na sigurnost svoje glavne ratne luke te ništa nije prepušteno slučaju, što se jasno vidi u sustavu utvrda koji je izgrađen kroz cijeli zaljev, a posebno oko ulaza u luku. Izgrađen je i lukobran koji od najsjevernije točke rta Kumpar ide u smjeru sjever–sjeveroistok čime je dodatno zaštićen zapadni dio luke, u kojem je do 1918. bilo sidrište velikoga dijela austrougarske ratne mornarice.⁹⁸ Vremenski period od 1850. do 1918. g., ima vrlo bitan utjecaj u razvoju grada Pule, zaljeva i luke. U tom periodu Pula je izrasla u najveću i najkompaktniju glavnu pomorsku bazu na Jadranu i Sredozemlju gdje su se nalazili znanstveni, duhovni, zdravstveni, obrambeni, tehnički, pomorski, hidrografski, brodograđevni, operativni, stambeni, skladišni, školski i drugi elementi za funkcioniranje grada i siguran boravak brodova u luci. Izgradnjom glavne pomorske baze pulska obala, koja je bila niska i pusta, uređena je u lijepu i modernu, zidanu, s gatovima za brodove, a akvatorij je od neuređenog sidrišta postao velika uređena luka u kojoj su se nalazile plutače gdje su se ratni brodovi privezivali. Sve je bilo podređeno glavnoj pomorskoj bazi pa su zbog toga istraženi plovni putovi, postavljeni svjetionici i lučka svjetla, izrađene pomorske karte i navigacijski priručnici zbog čega se smatra da se radi o zlatnom dobu razvitka, jer kasnije države nisu otišle dalje u razvitku luke.⁹⁹ U primarnom programu graditelja i planera Inženjerske direkcije u Puli (*Genie direction zu Pola*), u naselju i luci je trebalo izgraditi ratnu luku, Pomorski

⁹⁷ Istria Culture: „Arsenal u Puli“, dostupno na: <https://www.istria-culture.com/arsenal-u-puli-i135>, pristupljeno 31.12.2021.

⁹⁸ „Pulski zaljev“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2275>, pristupljeno 6.6.2022.

⁹⁹ Perović, B. (2003). *Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u Zaljevu od 1850-1918.)*, str. 13-14.

arsenal za izgradnju i opskrbu ratnih brodova i fortifikacijski sustav putem kojeg bi se luka i grad štitili s kopna i mora. U sekundarnom planu bila je gradnja vojarni, stanova i svih institucija potrebnih za funkcioniranje ratne flote, ali i zadovoljenja potreba građana, od zdravstva, školstva, kulture, sporta do razonode.¹⁰⁰ Proširivanjem vojno-pomorske osnove, širi se i sloj građanskih zanimanja i poslova (trgovina, ugostiteljstvo, promet, zanatstvo, bankarstvo i građevinarstvo te proizvodnja) pa Pula postupno izrasta u grad europskog tipa i standarda. Mijenjanjem strukture stanovništva u korist građanskih slojeva jačaju, zajedno s elitom iz vojno-pomorskog i upravnog aparata, umjetnici i intelektualci, a za to vrijeme se u Puli grade kazališta, kino-dvorane, čitaonice i knjižnice te se razvija društveno-zabavni i sportski život, dok grad sve više postaje i mjesto odmora s desetak hotela, kavana, gostionica, krčmi i ladanjskih mjesta. Pula je početkom 20. st. postala najznačajniji grad Istre, bitan i u širim okvirima.¹⁰¹

Slika 11 Fotografija Arsenala, preuzeto s <https://akon.onb.ac.at> dana 12.3.2022.

¹⁰⁰ Isto, str. 19.

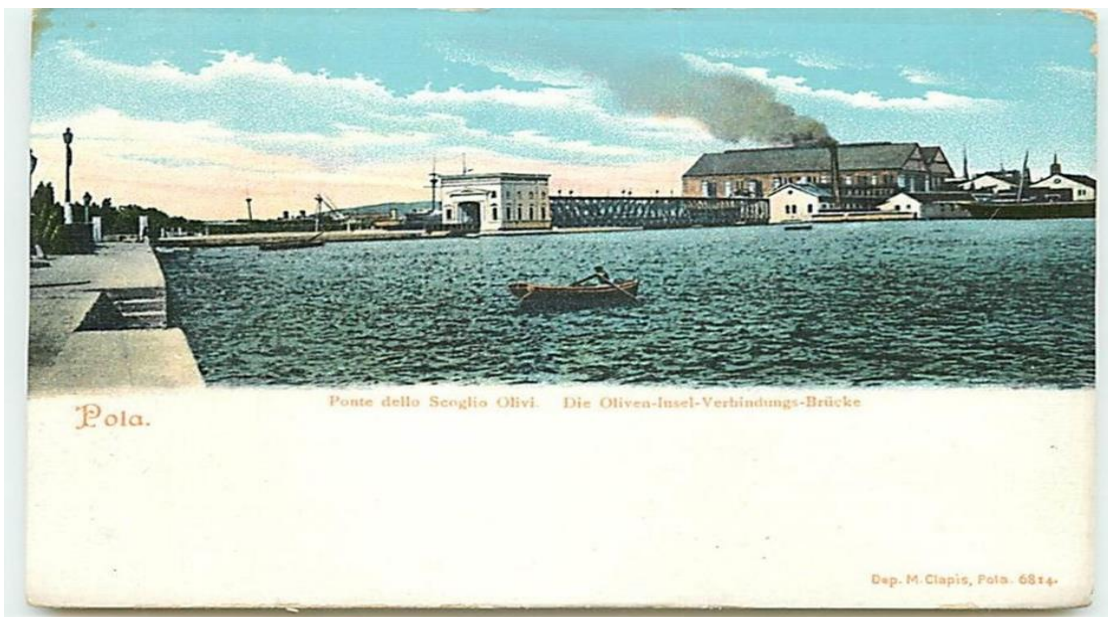
¹⁰¹ Isto, str. 20.

Osoba bez koje danas Pula ne bi bila ovo što jest je admiral Hans Birch Dahlerup. Upravo je on imao jednu od najznačajnijih uloga u izboru Pule za glavnu ratnu luku. U to vrijeme Admiral se nalazio na čelu slabe i malobrojne austrijske ratne mornarice od 15. ožujka 1849. do 15. kolovoza 1851. g. te je morao odabrati mjesto pogodno za glavnu ratnu luku. U početku Pula nije dolazila u obzir zbog problema s malarijom, loših trgovačkih veza, kamenitog tla i nedostatka stambenih zgrada za personal zbog čega je Trst, koji je imao već izgrađeno trgovačko, industrijsko i pomorsko središte, bio favorit za odabir uz Rijeku i Šibenik te Boku Kotorsku.¹⁰² U kolovozu 1850. je prema odluci Ministarstva rata iz Beča osnovana komisija za izbor glavne ratne luke kojom prilikom je admiral Dahlerup s austrijskim feldmaršalom grofom Nugentom obišao jadranske luke, a nakon provedenih istraživanja od strane pomorskih oficira, arhitekata/projektanata za utvrde i luke, liječnika i klimatologa, dao sljedeći prijedlog: „Pula je pogodna za izgradnju glavne ratne luke“. Bečki dvor je 1853. g. prihvatio prijedlog admirala Dahlerupa i proglasio Pulu glavnom ratnom lukom austrijske mornarice.¹⁰³ Glavnu okosnicu obrane pomorske Pule činio je sustav utvrda oko grada i sidrišta te otočja Brijuni. U liniju obrane bile su uključene pomorske barikade, minske prepreke i baraže (brane), uređen sustav plovni putova, stražarničke, signalne i stanice za legitimiranje, reflektori, svjetionici i lučka svjetla, plovne rute kroz minske prepreke i drugo. Izgrađen je fortifikacijski sustav na kopnu koji je bio povezan s pomorskim, a počinjao je kod Barbarige i Vodnjana na sjeveru, nastavljao se do rta Kavran i Marlera na jugoistoku te rta Kamenjak na jugu i obalom do Brijuna.¹⁰⁴

¹⁰² Isto, str. 29.-30.

¹⁰³ Isto, str. 29.

¹⁰⁴ Isto, str. 44.-45.

www.delcampe.net

staros

Slika 12 Fotografija Arsenala, preuzeto s <https://www.delcampe.net/> dana 12.3.2022.

Sačuvan je podatak da je Austrija još 1835. g. planirala graditi ratnu luku u Puli tj. komisijskim protokolom Dvorskog ratnog vijeća predloženo je da se, uz već postojeći Arsenal u Veneciji, Pula uredi kao ratna luka što je odbio tadašnji zapovjednik mornarice, markiz Amilcare Paulucci, zbog nezdrave klime, manjka infrastrukture i velikih troškova. Ponovno je nadvojvoda Friedrich 1846. g. predložio Pulu kao sjedište Jadranske divizije nakon čega su u Puli 1847. g. podignuta prva skladišta za brodsku opremu na zemljištu koje je na raspolaganje dala gradska uprava. Također je 1850. g. predložen osnutak podružnice venecijanskog Arsenala u Puli, a 20. studenog 1850. g. Zapovjedništvo flote priopćilo je Okružnom zapovjedništvu u Veneciji da će se u Puli izgraditi mornarički arsenal.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Dobrić, B. (2010) „Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli“, u: *Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. i kr. pomorskog arsenala*, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice “Viribus unitis”, str. 3.-4.

Slika 13 Fotografija bojnih brodova klase Radetzky, Habsburg, Monarch i Erzherzog Karl. Izvor: „Ratna mornarica Austro – Ugarske monarhije“, Dario Petković, 2004.

Naredbom br. 12 admiral nadvojvode Ferdinanda Maximiliana (Trst, 2. listopada 1856. godine) ozakonjeno je osnivanje Arsenala i brodogradilišta.¹⁰⁶ Pomorski arsenal u Puli smješten je u puljskome zaljevu, djelomično na otoku Uljaniku, a većim dijelom na južnoj obali zaljeva. Još 1848. g. započeli su prvi radovi izgradnjom triju skladišta, a opsežniji radovi su nastavljeni nakon 1850. godine.¹⁰⁷ Austrougarska mornarica morala je platiti veliku otkupninu i ovčarima osigurati zamjensku zemlju (danas Marsovo polje) za smještaj njihovih stada.¹⁰⁸ Nakon proglašenja Pule ratnom lukom Carstva 1853. g. radovi su se ubrzali, a 1856. g. carica Elizabeta položila je kamen temeljac Arsenala. Svečanom događaju bio je prisutan i car Franjo Josip I., koji je tada prvi put posjetio Pulu. U Arsenalu su bili sljedeći objekti: radionica jarbola i jedara, strojobraverska,

¹⁰⁶ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 18.

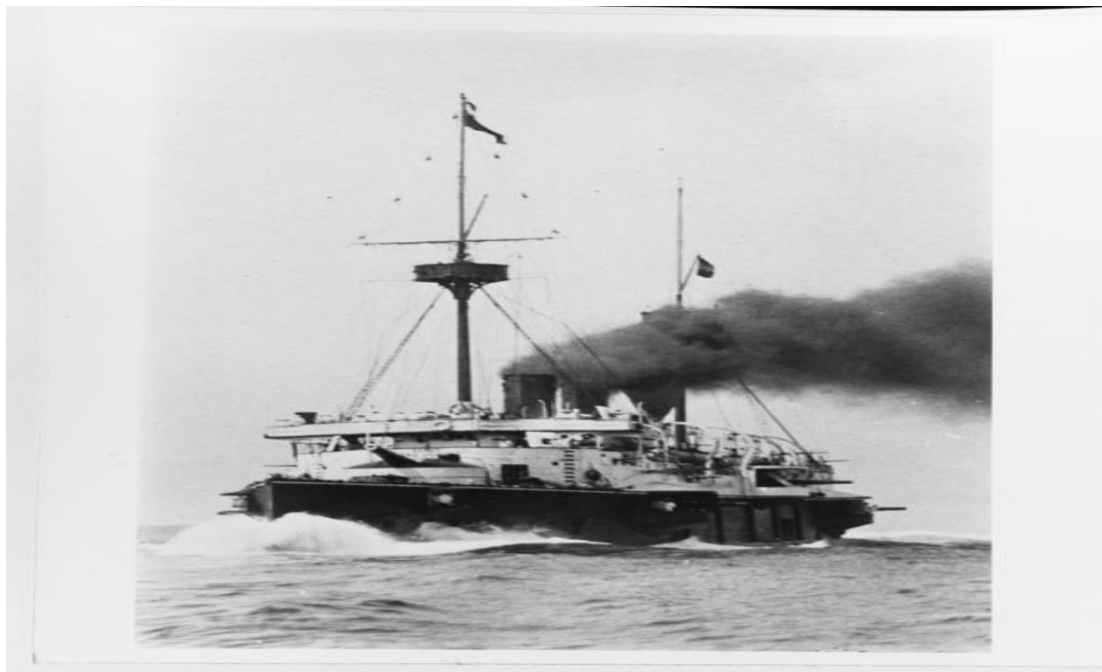
¹⁰⁷ „Pomorski arsenal u Puli“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2149>, pristupljeno 6.6.2022.

¹⁰⁸ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 18.

stolarska i bravarska radionica, radionica za bojenje, montažna radionica s dizalicama od 20t i 10t nosivosti, kotlarska radionica, kovačnica s dvjema dizalicama od po 20t nosivosti i 6 parnih čekića (najveći je imao bat težine od 6t), valjaonica za šipkasto željezo i lijevaonica željeza i obojenih metala s četirima kupolnim pećima, kovačnica bakra, limarnica, modelarnica, radionica torpeda, radionica za preciznu mehaniku, kemijski laboratorij, radionica za izradbu jedara i zastava, ploveća dizalica od 60t nosivosti i drugo. Na otoku Uljaniku nalazile su se krovne konstrukcije nad dvama navozima s dvjema dizalicama od 40t i trima dizalicama od 20t nosivosti, a izgrađena su tri suha doka te radionice za popravljivanje brodskih oklopa s dvjema dizalicama od 25t nosivosti, radionica brodskih kovača, parna pilana, radionica brodskih tesara i cinkarnica. Arsenal i otok Uljanik bili su povezani željeznim mostom, a prvi brod izgrađen u Arsenalu, naziva „Kaiser“, je porinut 5. listopada 1858. g. u nazočnosti cara Franje Josipa I.

U Pomorskom arsenalu zapovjedni jezik bio njemački, dok su kvalificirani radnici govorili uglavnom talijanski, a nekvalificirani hrvatski. Zbog potrebe za radom u Arsenalu, hrvatsko se stanovništvo iz okolnih sela doselilo bliže Puli, pa su tako nastali Valdebek, Vintijan, Vinkuran, Stoja, Šijana, Kaštanjer, Gregovica, Monvidal, Veli Vrh i druga naselja. Postojali su visokokvalificirani radnici, majstori i kvalificirani radnici koji su bili podijeljeni u 11 kategorija i 4 platna razreda, a također su postojali i nekvalificirani radnici. Pred početak Prvog svjetskog rata, 1910. u Pomorskom arsenalu je bilo zaposleno oko 4.000 civilnih radnika, dok je mornarica imala 8539 radnika, od čega 445 žena u mornaričkoj radionici odjeće, jedrarnici i radionici za izradbu zastava. Radnici su dnevno radili 8,5 sati, a odmor za ručak je trajao jedan sat. Prilikom odmora, radnici nisu smjeli napuštati Arsenal, a kvalificirani radnici su bili plaćeni do 4,56 kruna, dok su nekvalificirani radnici zarađivali do 2,80 kruna dnevno.¹⁰⁹

¹⁰⁹ „Pomorski arsenal u Puli“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2149>, pristupljeno 6.6.2022.

Slika 14 Fotografija broda „Kaiser“, preuzeto s <https://www.history.navy.mil/> 12.3.2022.

Od 1861. rad na brodovima se sve više prebacivao iz Venecije u Pulu, a kada je Venecija pripala Italiji 1866., pulski Arsenal je postao glavno središte za održavanje austrijske ratne flote. Arsenal se protezao na 3270 m obale s duljinom molova od 578 m, dok je mreža tračnica unutar Arsenala bila je dugačka više od 8 km, a vodovod 4 km.¹¹⁰ „U radionicama Arsenala bilo je zaposleno 318 radnika, u radionici kompasa 198, u šivaonici jedara 167, u radionici snasti 384 i u oružarnici 170.“¹¹¹ Tijekom godina, Arsenal se širio i postepeno dobivao nove strojeve za izgradnju i održavanje brodova te opreme, razna spremišta i radničke zgrade, da bi 1871. bila uvedena plinska rasvjeta za cijeli Arsenal, dok je na otoku Uljaniku dovršen vodovod za sve objekte.¹¹² Arsenal se od svojeg osnutka sve više širio zbog čega je 1875. počela gradnja drugog suhog doka na otoku Uljanik koja je dovršena 1883. godine. Sa širenjem na obali zbog povećanja posla, u Arsenalu se već 1885. povećao broj odjela, a kao primjer navodimo da je u knjigama zaposlenih upisano 2405 ljudi, od čega 74 majstora, 1511 civilnih radnika, 89 šegrta, 20 krojačica jedara, 306 vojnih radnika, 113 mornara na pomoćnim dužnostima i

¹¹⁰ Dobrić, B. (2010) „Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli“, str. 3.- 4.

¹¹¹ Isto, str. 12.

¹¹² Isto, str. 12.

292 nosača tereta. Vidi se napredak u broju zaposlenih ljudi, a isto tako važno je napomenuti da su svi namještenici godišnje u 300 radnih dana primali plaću od ukupno 860 tisuća guldena¹¹³. Arsenal je imao objekte (radionice i sl.) na obali i na otoku tako da na obali možemo pronaći urede, razne radionice i skladišta te druge objekte poput muzeja, škole za arsenalske šegrte, dizalice, stražarske kućice i ostalo, dok su se na otoku Uljaniku nalazili dokovi i brodogradilišta, razne radionice i skladišta te ostali objekti poput crtaonica, podmorskog vodovoda, postaje za lansiranje torpeda i stražarske kućice. Uz sve već navedeno, Arsenalu su bili pridruženi i odjeli topništva te morskih mina.¹¹⁴ Zid koji je bio dug 1795 m je odvajao Arsenal od grada, dok je odjel za topništvo ograđen zidom od 320 m.¹¹⁵ Tijekom godina, Arsenal se konstantno razvijao i modernizirao, s većim obimom posla zapošljavao je sve više radnika, zbog čega su prije Prvog svjetskog rata u sklopu Arsenala uređene radionice i skladišta za podmornice i hidroavione, a dana 10. veljače 1909. g. pod američkim nadzorom porinuta je prva podmornica sagrađena u Pomorskom arsenalu, naziva U1.¹¹⁶

Nakon opisa nastanka glavne ratne luke Austro-Ugarske Monarhije i Arsenala kronološki slijede bitni događaji koji su obilježili svaki svoj vremenski period do 21. stoljeća. Rad u Arsenalu je bio aktivan tijekom Prvog svjetskog rata, kada su se unutar Arsenala sklapale i opremale podmornice od kojih je posljednja isporučena 1918., ali i nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije.¹¹⁷ Nakon Prvog svjetskog rata, 1920. dioničko društvo „Cantiere Navale Scoglio Olivi“ uspijeva podijeliti Pomorski arsenal na brodogradilište, no to brodogradilište postaje „kamen spoticanja“ Italiji i veliki teret jer su oni imali svoja brodogradilišta u kojima su izgrađivali trgovačke i ratne flote, a Pula koja je bila dosta udaljena od središta države nije imala neko važnije značenje u brodograditeljskoj industriji, nego je odlučeno da će se u Puli isključivo graditi manji putnički brodovi, zbog čega se smanjuje proizvodnja.¹¹⁸ Sljedećih godina, do 1932. brodogradilište se bavilo rezanjem brodova i manjim popravcima, da bi se tek pred

¹¹³ Isto, str. 18.

¹¹⁴ Isto, str. 20.

¹¹⁵ Isto, str. 22.

¹¹⁶ Isto, str. 22.

¹¹⁷ Bertoša, M. (2006) „Uljanik: 1856.-2006.“, Pula: Uljanik d.d., str. 83.

¹¹⁸ Isto, str. 95.

početak Drugog svjetskog rata povećala proizvodnja.¹¹⁹ Tijekom Drugog svjetskog rata, 1941. u brodogradilištu je zaposleno skoro 800 radnika, a glavni posao im je obuhvaćao popravke talijanskih i njemačkih podmornica, manjih ratnih plovila te su se obavljale pokusne vožnje podmornica. Već pred kraj rata, u siječnju, veljači i lipnju 1944. g. saveznički zračni napadi na Pulu su nanijeli veliku štetu brodogradilištu koje je dvanaest puta bombardirano te je srušeno više od 70% zgrada.¹²⁰ Nakon završetka Drugog svjetskog rata, 1. siječnja 1947. brodogradilište je zatvoreno, a vlasnici su strojeve i opremu prebacivali, koliko su mogli, u Italiju, dok su za to vrijeme radnici brodogradilišta čuvali stražu zbog manjka povjerenja prema angloameričkim snagama i Talijanima. Nakon malo više od dva mjeseca, 11. ožujka 1947. brodogradilište je ponovno otvoreno i otkupljeno od kompanije „Cosulich“, tj. obitelji Cosulich, no do konačnog oslobođenja je došlo tek za malo više od pola godine tj. nakon napuštanja angloameričke vojske 15. rujna 1947. godine.¹²¹ Nakon toga, brodogradilište se nalazilo u novoj državi Jugoslaviji te je u periodu od 1947. do 1953. bilo pod „palicom“ Centralne uprave brodogradnje u sastavu Ministarstva narodne obrane.¹²² Za to vrijeme, 1949. otoku je pripojen Arsenal koji je još 1921. g. bio odvojena proizvodna jedinica na kopnu.¹²³ Sredinom 1950-ih, Uljanik je dobio licenciju za proizvodnju dvotaktnih sporohodnih dizelskih motora i njihovih pomoćnih uređaja, a što je jedini proizvodio u Hrvatskoj sve dok licenciju nisu dobila brodogradilišta 3. Maj i Brodograđevna industrija Split (BIS), do početka 60-ih i 70-ih godina.¹²⁴ Napredovanje radnika i njihova sve veća stručnost je dovela do toga da je 1978. g. po licenciji francuske tvrtke S.E.M.T. Pielstick Uljanik započeo proizvodnju četverotaktnih brzohodnih motora¹²⁵, a 80-ih godina nastavlja proizvodnju sporohodnih radialno-klipnih hidromotora vlastite konstrukcije te zupčastih prijenosnika, što pokazuje da se unutar brodogradilišta odvijao kvalitetan i osmišljen rad gdje su radnici prenosili iskustvo i stjecali nova znanja kako bi stvorili proizvod koji je bio prepoznat u svijetu.¹²⁶ Uljanik od 1991. do 1995. ima sve više posla te isporučuje ukupno 14 brodova, a glavna

¹¹⁹ Isto, str. 96.

¹²⁰ Isto, str. 97.

¹²¹ Isto, str. 98.,99.

¹²² Isto, str. 100.

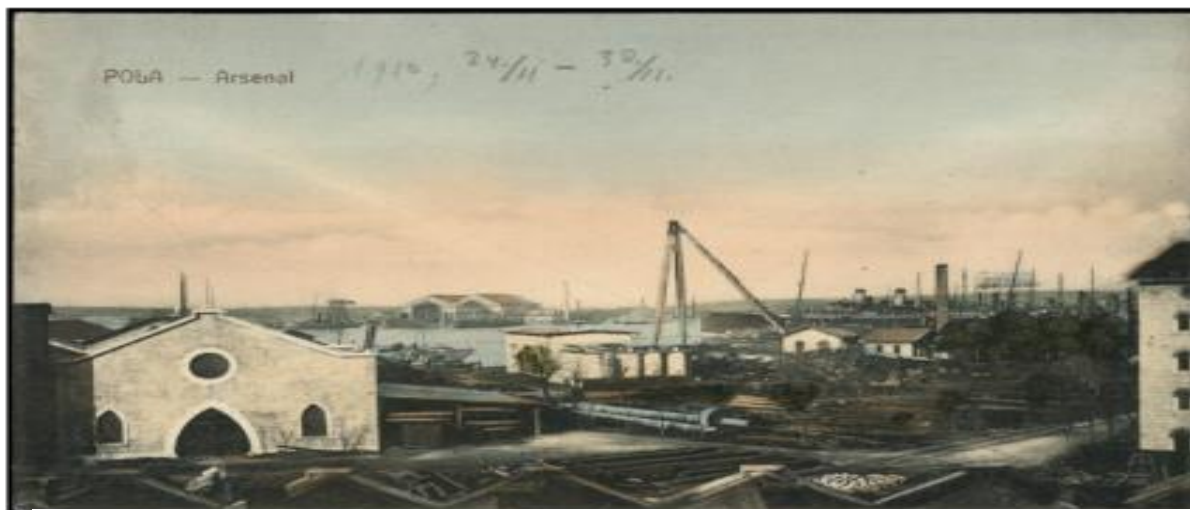
¹²³ Isto, str. 103.

¹²⁴ Isto, str. 24.-26.

¹²⁵ Isto, str. 26.

¹²⁶ Isto, str. 28 .

specijalnost brodogradilišta je bila izrada brodova za prijevoz auta koje je počeo izgrađivati u socijalističkom periodu, a nastavio tijekom 2000-ih godina. Još 2003. u Uljaniku je bilo zaposleno 2000 zaposlenika te oko 1000 kooperanata.¹²⁷ Nakon ponovnog zatvaranja Uljanika zbog „nepremostivih financijskih problema. ponovno se otvaraju vrata brodogradilišta te ono počinje s radom pod nazivom *ULJANIK Brodogradnja 1856 d.o.o.*, tvrtka koja je osnovana 2018. godine.¹²⁸

Slika 15 Fotografija Arsenala, preuzeto s <https://gallery.hungaricana.hu> dana 13.3.2022.

Slika 16 Fotografija otoka „Uljanik“, preuzeto s <https://www.istria-culture.com/arsenal-u-puli-i135> dana 12.3.2022.

¹²⁷ „Uljanik Brodogradilište d.d.“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2838>, pristupljeno 6.6.2022.

¹²⁸ <https://www.uljanik.hr/hr/uljanik-grupa/uljanik-brodogradnja-1856>, pristupljeno 6.6.2022.

4.2 Hidrografski zavod carske i kraljevske ratne mornarice

Hidrografski zavod u Puli, ustanova Austrougarske ratne mornarice, osnovana je 10. listopada 1869. g. pod nazivom „Hydrographisches Amt der k. u. k. Kriegsmarine“. Nova zgrada Zavoda otvorena je 20. lipnja 1871., a znanstveno-istraživačkim rezultatima posebno se isticala zvjezdarnica, u kojoj je astronom Johann Palisa 1874. – 1880. otkrio 28 planetoida,¹²⁹ a jedan je nazvan „Polana“, kao znak zahvale gradu Puli.¹³⁰ Stručnjaci koji su se bavili biranjem lokacije za gradnju Hidrografskog zavoda su morali prilikom izbora mjesta za gradnju voditi računa o tome da buduća zgrada mora biti izvan dosega podrhtavanja tla koje nastaje pri topovskoj paljbi, pri prolazanju teških kola i pri prolazanju vojnih kola jer su se unutar Zavoda nalazili osjetljivi i precizni instrumenti koji su bili od velike važnosti za austrougarsku ratnu mornaricu.¹³¹ Ta ustanova je služila kao sabiralište za hidrografska pomagala (instrumente, pomorske karte i nautičke priručnike, kojima se trebaju opskrbiti brodovi) i stručno-znanstvenu literaturu u sklopu Mornaričke knjižnice. Također je imala zadaću poticanja hidrografskih poduhvata i putovanja od praktične koristi za Ratnu mornaricu Monarhije kao i svih ostalih znanstvenih radova iz djelatnosti zavoda. Sastojao se od četiri odjela: Zvjezdarnice s astronomskim, meteorološkim, geomagnetskim opservatorijem i opservatorijem za morske mijene, depoa nautičkih instrumenata s mehaničkom radionicom, spremišta pomorskih karata i nautičkih priručnika te Mornaričke knjižnice.¹³²

U hidrografskom zavodu obavljali su se sljedeći poslovi:

1. Određivanje točnog vremena astronomskim metodama,
2. Kontroliranje i dopunjavanje zalihe nautičkih instrumenata,
3. Evidentiranje i objavljivanje promjene u opisima mora i oznakama obala koje nastaju tijekom godine kao i onih podataka koji se dobiju od drugih hidrografskih ustanova,
4. Obavljanje ispravaka pomorskih karata,

¹²⁹ „Hidrografski zavod u Puli“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1114>, pristupljeno 6.6.2022.

¹³⁰ Istria Culture: „Hidrografski institut“, dostupno na: <https://www.istria-culture.com/hidrografski-institut-i139>, pristupljeno 31.12.2021.

¹³¹ Puh, E. (1991). „Zvjezdarnica u Puli 1871–1991“, *Histria historica*, str. 24.-25.

¹³² Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str.127.

5. Davanje uputa za plovidbu,
6. Obavljanje meteoroloških promatranja sa stanice u Puli,
7. Poduzimanje određivanja magnetskih devijacija na brodovima flote,
8. Obavljanje svih ostalih poslova po potrebi iako nisu opisani u statutu , ali po svojoj naravi pripadaju u nadležnost zavoda.¹³³

U Hidrografskom zavodu se nalazilo i spremište pomorskih karata u kojemu su se pohranjivale, evidentirale i izdavale pomorske karte brodovima iz sastava ratne mornarice. Također se preko odjela nabavljalo nove karte i izdvajale zastarjele te ispravljale druge netočne pomorske karte. Isto tako nakon preuzimanja cijelog arhiva 1874. g. odjel je preuzeo na sebe publiciranje novih izdanja pomorskih karata, a od 1871. g. spremište pomorskih karata izdavalo je *Kundmachungen fur Seefahrer* (objave za pomorce) i *Hydrographische Nachrichten* (Hidrografske vijesti) gdje su se mogle naći obavijesti u vezi s plovidbom, obalom, morskim strujama i druge zanimljivosti. Oba izdanja se spajaju 1893. g. i izlazi jedno pod naslovom „Kundmachungen fur Seefahrer“. Spremište pomorskih karata je provodilo tiskanje i nekoliko izdanja popisa svjetionika u Sredozemnom moru te kataloge svih karata u posjedu ratne mornarice. Prije Prvog svjetskog rata, spremište pomorskih karata Hidrografskog zavoda imalo je u posjedu više od 17.000 karata i više od 200 mapa s pedesetak atlasa i neutvrđeni broj planova gradova i ratnih luka.¹³⁴ Institut (zavod) je imao uspješne znanstveno-istraživačke rezultate, a posebno se ističu astronomski. Isto tako u hidrografskom zavodu nalazio Geofizički odjel koji je obavljao poslove iz znanstvenih disciplina meteorologije, geomagnetizma, seizmologije i mareografije.¹³⁵

¹³³ Puh, E. (1991) „Zvezdarnica u Puli 1871–1991“, str. 21.

¹³⁴ Isto, str. 40.

¹³⁵ Isto, str. 44.

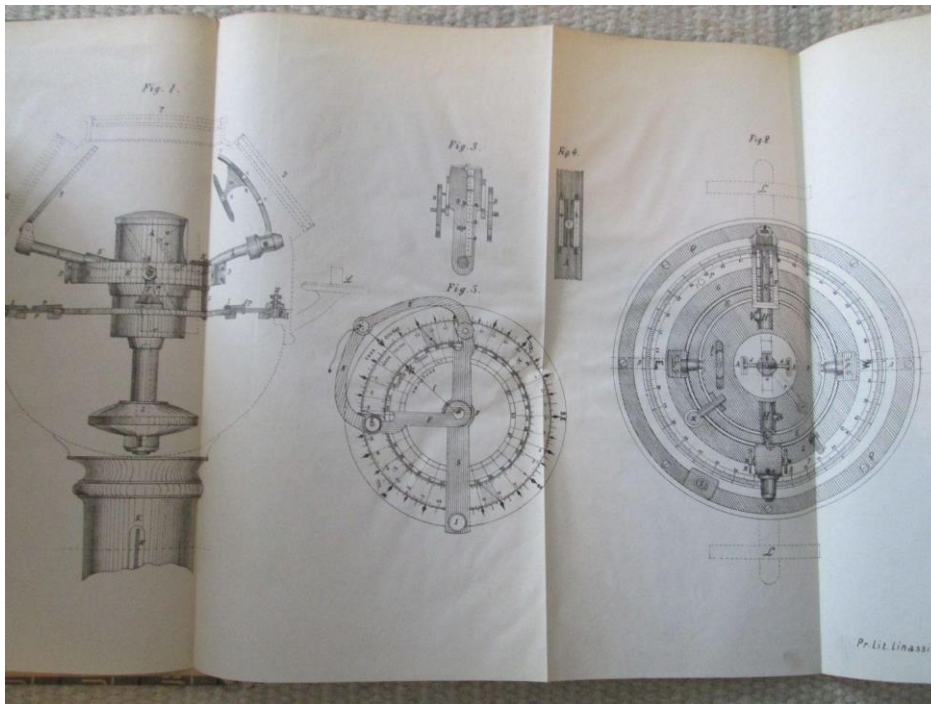

Slika 17 Fotografija Johanna Palise, preuzeto s <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/494/palisa-johann> dana 12.3.2022.

Časopis *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens* (Priopćenja s područja znanosti o moru) je izlazio kao mjesečnik sa zadatkom upoznavanja svih pripadnika Mornarice sa suvremenim zbivanjima te kao poticaj da sami objavljuju znanstvene i stručne radove, a izdavanje časopisa je počelo 1873. godine. Iste godine uspostavljena je telegrafska veza s bečkim Zavodom i od sljedeće godine je meteorološki opservatorij pulskog Zavoda započeo izrađivati dnevne vremenske prognostičke karte Europe.¹³⁶ Važnost Zavoda očituje se i u izdanim djelima kao što su „Godišnjak meteoroloških i geomagnetskih promatranja“, „Magnetska promatranja na obalama Jadrana“ i „Priručnik navigacije“ kao prvi sveobuhvatni udžbenik nautike na ovim prostorima. Valja spomenuti i izume kao što su Peichlov kompas koji je bio prihvaćen u austrougarskoj mornarici i dvozrcalni goniograf za istovremeno mjerenje dvaju kutova i određivanja pozicije. Navedeni izumi su čak i nagrađeni 1881. g. na izložbi u Veneciji.¹³⁷

¹³⁶ Dobrić, B. (2005). *Mornarička knjižnica (K.u.K. Marinebibliothek) i austrijska/austrougarska mornarica u Puli*, Pula: Sveučilišna knjižnica u Puli, str. 86.

¹³⁷ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str 131.

Slika 18 Fotografija skice Peichlovog kompasa, preuzeto s <https://www.abebooks.com/Instructions-Use-Peichls-Patent-Controlcompass-.and/30486025042/bd#&gid=1&pid=1> dana 12.3.2022.

Zavod je u skoro 50 godina postojanja objavio više od stotinu znanstvenih i stručnih knjiga, monografija, časopisa i godišnjaka i udžbenika s područja pomorstva, hidrografije i oceanografije, meteorologije, geofizike i povijesti Carske i kraljevske mornarice te njezinih pomorskih ekspedicija. Prva i najstarija knjiga je „Spomenica junačkih djela carske i kraljevske Ratne mornarice“ objavljena u četiri sveska od 1898. do 1901. g. na njemačkom, hrvatskom, talijanskom, mađarskom i češkom, a u njoj se mogla upoznati austrijska/austrougarska povijest Ratne mornarice. Zavod prestaje s djelovanjem nakon raspada Monarhije i talijanskim vojnim zaposjedanjem 5. studenog 1918. g.¹³⁸ nakon čega talijanska mornarica preuzima Zavod te velik dio opreme odnosi u Italiju. U angloameričkim zračnim napadima, zgrada Zavoda uništena je 1944., a sačuvana je samo jedna kupola zvjezdarnice.¹³⁹ U poratnoj blokadi grada tijekom savezničko-partizanskih razmirica definitivno je uništen, ili u Trst prebačen, sav preostali

¹³⁸ Isto, str. 132.

¹³⁹ „Hidrografski zavod u Puli“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1114>, pristupljeno 6.6.2022.

instrumentarij i knjižnica. Razrješenjem pulske krize i dolaskom Jugoslavije postojali su hitniji problemi od obnove zgrade Hidrografskog zavoda, pa se porušeni i oštećeni dio uklonio, a preostali se dio lijevoga krila sanirao i služi od 1947. kao vojna meteorološka stanica. Ostatak terena na kojem su stajali temelji zgrade i stupovi instrumenata poravnani je te je nastala čistina na vrhu brda,¹⁴⁰ na kojoj je izgrađen dječji vrtić.¹⁴¹

Slika 19 Fotografija Hidrografskog zavoda, preuzeto s <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1080/hidrografski-zavod-u-puli> dana 12.3.2022.

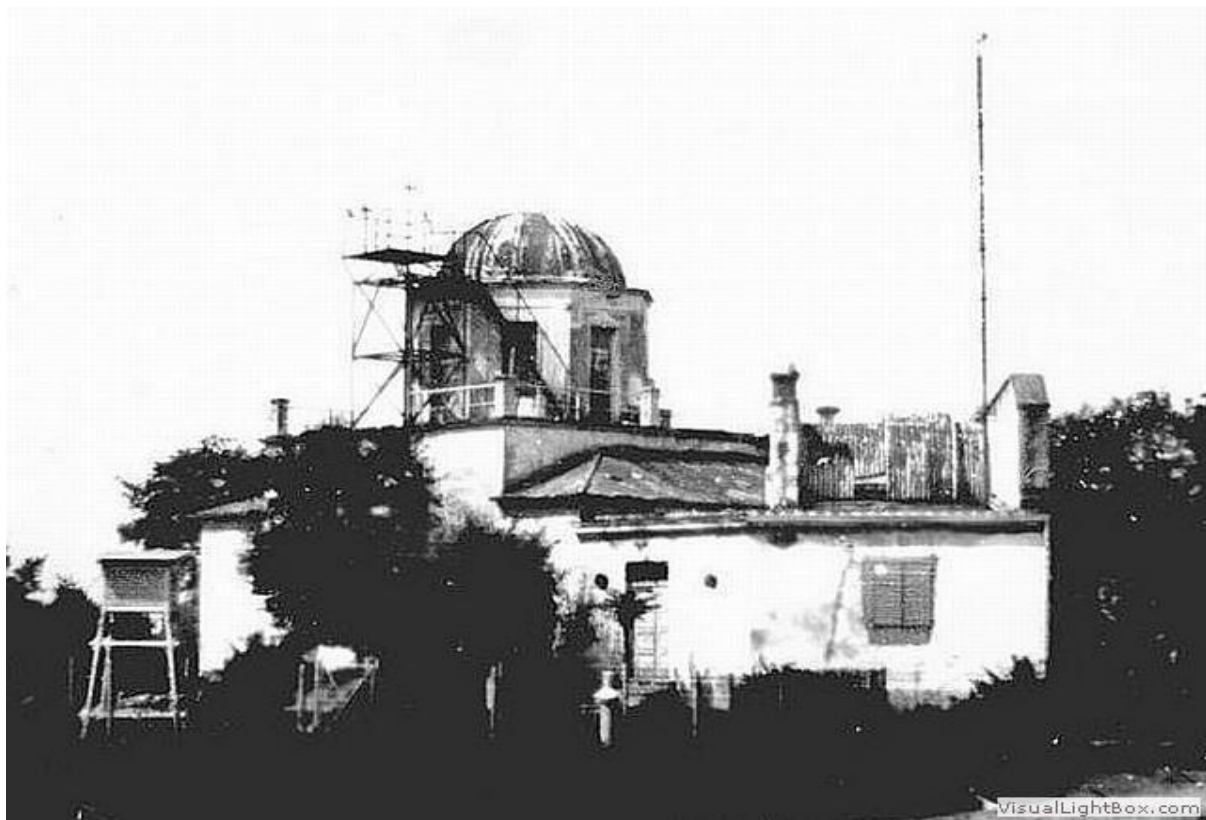
4..2.1 Zvezdarnica

Mornarička zvezdarnica (K. und K. Marinesternwarte Pola) se nalazila u sklopu Hidrografskog zavoda, a napravljena je zbog sinkronizacije kronometara ratnih brodova. Taj posao je bio jedan od najvažnijih zadataka Hidrografskog zavoda. Zvezdarnica je u svom ustroju imala četiri službe: Služba točnog vremena, Kronometarska, Meteorološka i Geomagnetska služba. Bila je opremljena teleskopima vrhunske kakvoće, a njezina postignuća pokazuju koliko je Pula bila povoljno mjesto za podizanje zvezdarnice. Njezina glavna namjena je bila tehnička podrška floti, a instrumentarij astronomskog

¹⁴⁰ Korlević, K. (2013): „Zvezdarnica u Puli“, dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1517/zvezdarnica-u-puli>, pristupljeno 31.12.2021.

¹⁴¹ Isto

određivanja vremena, kao i većina alata je bio prvorazredan. Kako bi pobliže razumjeli kvalitetu instrumentarija mora se napomenuti da su se neki od tih instrumenata donedavno rabili na zvjezdarnici u Trstu. Po raspadu Austro-Ugarske Monarhije, Hidrografski zavod i zvjezdarnica bili su pljačkani i devastirani te je tijekom vremena uništena knjižnica i dio instrumentarija. Za vrijeme talijanske vlasti u Puli je došlo do stagnacije cjelokupnog grada pa i zvjezdarnice, no ipak su instrumentarij i knjižnica dobrim dijelom preseljeni u Trst. Nakon ukidanja zvjezdarnice, u zgradi Hidrografskog zavoda ostala je raditi meteorološka i magnetska stanica koje su bile u funkciji sve do razaranja 1944. godine. Zbog važnijih problema od obnove zgrade Hidrografskog zavoda u doba Jugoslavije sve od 1947. g. zgrada je služila kao vojna meteorološka stanica, a tek 1973. g. osniva se Amatersko astronomsko društvo Istra, čiji cilj je bio obnova zvjezdarnice. Danas to društvo koristi objekt u kojemu se organizira gledanje nebeskih tijela po dogovoru.¹⁴²

Slika 20 Fotografija pulske zvjezdarnice, preuzeto s <http://www.adip.hr/galerija-slika/35> dana 12.3.2022.

¹⁴² Isto

Slika 21 Fotografija pulske zvjezdarnice, preuzeto s <https://www.glasistre.hr/pula/pulska-zvjezdarnica-iz-koje-je-otkriven-i-planetoid-istra-trebala-je-dobiti-planetarij-saznajemo-gdje-je-zapelo-709388> dana 12.3.2022.

4.3 MORNARIČKI KLUB – MARINE CASINO

U vrijeme kada je Austro-Ugarska bila u pripravnosti odgovoriti na mogući napad Italije na Istru i austrijski dio jadranske obale, junak Viške bitke viceadmiral Wilhelm von Tegetthoff je imao ideju o izgradnji objekta čija svrha bi bila druženje i zabava oficira te su, shodno tome, mornarički časnici 1869. g. skupili dovoljno priloga za kupnju zemljišta kojeg su otkupili od Pietra Ciscuttija. Sam projekt Mornaričkog kluba je napravio Friedrich Adam, a otvorenje se dogodilo 2. ožujka 1872. godine.¹⁴³ Kasino je postao centar društvenog okupljanja vojne elite i visokih časnika među kojima je bio i veliki broj pripadnika plemstva iz čijih su se redova uglavnom birali i predsjednici kluba. Klub je osnovan s ciljem njegovanja društvenosti pripadnika elite i podupiranja pomorskih i

¹⁴³ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 69.

vojno-znanstvenih nastojanja. Članovi društva su bili časnici, svećenici, činovnici i kadeti Mornarice, dok su se ugledni civili morali primati općim glasovanjem članstva.¹⁴⁴

Slika 22 Fotografija - Unutrašnjost Mornaričkog kluba, preuzeto s <http://vizz.gkc-pula.hr/hr/gradja/eksponat/177> dana 12.3.2022.

U prvoj godini djelovanja društvo je brojilo 305 članova, 1886. g. 831 člana, a 1903. g. 1882 člana pa se smatra najbrojnijim društvom u Puli.¹⁴⁵ Pula je u to vrijeme bila stjecištem austrougarskog i europskog modernog društva, a Marine Casino središte održavanja zabava, plesnih večeri, predavanja, kazališnih predstava, koncerata i filmskih projekcija. Važnost Mornaričkog kluba je bila u tolikoj mjeri jaka da se osnovalo Društvo Marine Casino sa svrhom njegovanja društvenih i duhovnih vrijednosti te podupiranja znanstvenih i pomorskih aktivnosti.¹⁴⁶ Nova zgrada, još glamuroznija i veća od prethodne, podignuta je 1913. g. prema projektu bečkog arhitekta Ludwiga Baumanna, na 15.000 m². U zgradi se nalazi takozvani Zimski vrt, prekrasni glavni hodnik koji je vodio prema dvoranama za održavanje koncerata i balova, terasi, vrtu i okolnom parku. Zimski vrt bio je ukrašen s dvostrukim kaneliranim dorskim stupovima prislonjenim na stakleni strop, dok je glavna dvorana imala pozornicu i trostrani balkon.

¹⁴⁴ Isto, str. 71.

¹⁴⁵ Dobrić, 2005.: „Carsko-kraljevska ratna mornarica u Puli“, u: *Pula : tri tisućljeća mita i stvarnosti* [ur: Bertoša, M.], C.A.S.H.: 193.-221., Pula

¹⁴⁶ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 70.

Izgrađen je isključivo novcem članova Marine Casina.¹⁴⁷ Nakon Prvog svjetskog rata za vrijeme talijanske uprave, mornarički klub je pretvoren u „Palazzo del governo“, sjedište vlasti Istarske provincije, a nakon priključenja Pule Hrvatskoj i Jugoslaviji zgrada je postala Dom JNA. Tijekom godina, Dom JNA je bio pristupačan građanima te se u dvorani moglo gledati kino-projeksije, a također su se održavale i maturalne zabave. Sljedećih godina objekt je bio zamjena za kazalište, a također je bio domaćin i Filmskog festivala. Dom JNA je imao Lovačku salu, a pristup je bio rezerviran za vojna lica, dok su pulski mladići morali zabavu potražiti drugdje. Također je 1970-ih godina bilo popularno odlaziti u klub „Marellica“ koji se nalazio u sklopu Doma JNA, a bio je poznat po tome što je unutar njega bila zabranjena konzumacija alkohola. „Marellica“ nije radila ljeti, a privlačila je čak i pulske pankere. Nakon desetak godina rada, „Marellica“ se ugasila 1980-ih godina.¹⁴⁸ Po osamostaljenju Republike Hrvatske, Mornarički kasino tj. Dom JNA postaje vlasništvom Ministarstva obrane i danas nosi ime Dom oružanih snaga koji je poznatiji kao Dom hrvatskih branitelja. Unutar objekta može se pronaći K.u.K. mornarička biblioteka, disko klub Marellica (više nije u funkciji) te kavana i restoran, a više godina bilo je ondje smješteno i pulsko dopisništvo HRT-a. Tamo se često priređuju izložbe, koncerti, priredbe, revije i skupovi, a najpoznatiji je događaj Sa(n)jam knjige u Istri koji se održavao svakog prosinca u godini sve do 2019. godine.¹⁴⁹

4.3.1 Mornarička knjižnica (K.U.K. Marinenbibliothek) i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli

Mornarička knjižnica u Puli sadržavala je znanstveno-stručnu literaturu iz vojnog pomorstva i gradnje ratnih brodova¹⁵⁰ te je imala i više područnih knjižnica.¹⁵¹ Osnovana

¹⁴⁷ Isto, str. 73.

¹⁴⁸ „Pulski đir: mjesta memorije grada“ (2012)., dostupno na: http://kulturistra.hr/wp-content/uploads/2012/06/pulski_djir_za_web1.pdf, str. 18.,23.,26.,27., pristupljeno 6.6.2022.

¹⁴⁹ Levak, M. (2022): Dom hrvatskih branitelja u Puli (Dom oružanih snaga), dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1595/dom-hrvatskih-branitelja-dom-oruzanih-snaga>, pristupljeno 7.7.2022.

¹⁵⁰ Stipanov, J. (2015). *Povijest knjižnica i knjižničarstva u Hrvatskoj - od početka do današnjih dana*, Zagreb: Školska knjiga, str. 93.

je 1802. pri Vrhovnom zapovjedništvu austrijske Ratne mornarice u Veneciji po ideji nadvojvode Karla, ministra Mornarice i rata koji je poklonio dvadeset svezaka znanstvenih djela kao temeljni fond knjižnice. Ideju su podržali časnici Ratne mornarice koji su dio svojih plaća odvajali za potrebe knjižnice, da bi nakon njih brigu tj. financiranje preuzela država,¹⁵² a svrha knjižnice je bila obrazovanje časnika austrijske mornarice. Austrija je u ratu protiv Francuske 1805. g. izgubila Veneciju i knjižnicu, no povratkom Venecije pod austrijsku vlast 1814. g. zatečen je dio fonda te je predana u „Collegio di Marina“ (Mornaričko učilište), tj. kasnije u „Marine-Kadetenkolleg“ (Učilište mornaričkih kadeta).¹⁵³ Sudbina je htjela da se fond više puta seli s jednog mjesta na drugo pa tako je i zbog rata za ujedinjenje Italije 1848. g. učilište premješteno u Trst, da bi potom bilo 1851. g. pretvoreno u Mornaričku akademiju. Prethodno, jednu godinu ranije, došlo je do premještanja fonda Mornaričke knjižnice u Trst iz Venecije, gdje je njezina funkcija središnje knjižnice Austrijske ratne mornarice došla do izražaja, a prikupljala su se djela s područja pomorskih znanosti, znanosti primijenjenih u pomorstvu i djela općeobrazovnoga sadržaja.¹⁵⁴

Knjižnica je premještena u Pulu tijekom šezdesetih godina 19. st., u vrijeme kada se Pula razvijala u glavnu ratnu luku Austrijske mornarice. Tijekom 1865./1866. dijelovi rasformiranog tršćanskog Hidrografskog ureda su premješteni u Pulu zajedno s Mornaričkom knjižnicom. Početkom 20. st. Mornarička knjižnica je imala 14.944 djela u 43.574 svezaka, a na kraju Prvog svjetskog rata 18.472 naslova knjiga i periodike.¹⁵⁵

Od 1860-ih pa do 1918., Mornarička knjižnica se nalazila u Puli gdje je djelovala u okviru triju ustanova: Hidrografskog spremišta (do 1869. g.), Hidrografskog zavoda (1869.-1900. g.) i Mornaričkog tehničkog odbora (1900.-1918. g.). Od propasti Austro-Ugarske do danas, Mornarička knjižnica je prošla nekoliko europskih zemalja gdje je imala svoje privremeno boravište. U vrijeme ulaska talijanske vojske u Pulu nakon Prvog sv. rata, oni su preuzeli Mornaričku knjižnicu. Mornarička knjižnica je pripojena

¹⁵¹ Isto, str. 96.

¹⁵² Dobrić, B. (2005) *Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice (Pula, 04. Listopada 2002)*, Pula: Sveučilišna knjižnica, str. 121.

¹⁵³ Isto, str. 122.

¹⁵⁴ „Mornarička knjižnica u Puli“, dostupno na: Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1801>, pristupljeno 7.7.2022.

¹⁵⁵ Isto, pristupljeno 7.7.2022.

knjižnici Vojnoga pomorskog zapovjedništva (Biblioteca del Comando Militare Marittimo) u Puli. U to vrijeme bilježi se fond od oko 50.000 svezaka,¹⁵⁶ da bi 1944., nakon kapitulacije Italije, njemačka vojska preselila knjižnicu u Češku,¹⁵⁷ a 1949.–1950. preseljena je u Ratni arhiv (Kriegsarchiv) u Beču.¹⁵⁸ Tek 1975. oko 20.000 svezaka je vraćeno u Pulu kao poklon Austrije te su smješteni u Naučnu biblioteku (danas Sveučilišnu knjižnicu). 1992. fond Mornaričke knjižnice je registriran kao spomenik kulture Republike Hrvatske, a 1996. je premješten iz Sveučilišne knjižnice u Dom hrvatskih branitelja (nekadašnji Mornarički kasino). Veći dio fonda kojeg je darovala R. Austrija sadrži 6757 naslova u 20.371 svezaka,¹⁵⁹ od toga je oko 13.000 sv. monografija i oko 7000 sv. časopisa, godišnjaka i novina.¹⁶⁰ Radi se o znanstvenim i stručnim publikacijama koje potječu iz cijelog svijeta i objavljujane su od 16. do 20 stoljeća. Manji dio fonda ostao je u Austriji, oko 11.000 svezaka. Od svih publikacija koje se mogu pronaći u mornaričkoj knjižnici, 60% njih je napisano na njemačkom jeziku, 15% na francuskom i engleskom, 7% na talijanskom te 3% na latinskom, španjolskom, švedskom, danskom, portugalskom i drugima, dok je petnaest svezaka na hrvatskom. Znatan dio fonda odnosi se na pomorstvo, hidrografiju, oceanografiju i tehničke znanosti koje se primjenjuju u pomorstvu. Austrougarska mornarica je pridavala veliki značaj u obrazovanju znanstvenog i stručnog osoblja, časnika i dočasnika, zbog čega su u Puli do 1918. djelovale 4 veće knjižnice: Mornarička knjižnica (K.u.k. Marine-Bibliothek), knjižnica Mornaričkog kasina (Marine-Kasino Bibliothek), knjižnica Mornaričko-tehničkog odbora i knjižnica c. i kr. Strojarske škole.¹⁶¹

¹⁵⁶ Isto, pristupljeno 7.7.2022.

¹⁵⁷ Dobrić, B. (2005) *Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice (Pula, 4. listopada 2002.)*, str. 119.

¹⁵⁸ „Mornarička knjižnica u Puli“, dostupno na: *Istarska enciklopedija*, mrežno izdanje, <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1801>, pristupljeno 7.7.2022.

¹⁵⁹ Dobrić, B. (2005) *Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice (Pula, 4. listopada 2002.)*, str. 119.

¹⁶⁰ „Mornarička knjižnica u Puli“, *Istarska enciklopedija*, mrežno izdanje, dostupno na: <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1801>, pristupljeno 7.7.2022.

¹⁶¹ Dobrić, B. (2005) *Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice (Pula, 4. listopada 2002.)*, str. 120.

Slika 23 Fotografija Mornaričke knjižnice u Puli, preuzeto s <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/316/mornaricka-knjiznica-u-puli> dana 15.8.2022.

www.delcampe.net

staros

Slika 24 Fotografija - Razglednica Mornaričkog kluba, preuzeto s www.delcampe.net dana 12.3.2022.

Slika 25 Fotografija – Mornarički klub, danas Dom hrvatskih branitelja u Puli (Dom oružanih snaga), preuzeto s <https://www.istria-culture.com/en/the-home-of-the-croatian-homeland-war-veterans-i148> dana 12.3.2022.

4.4 Mornarička crkva u Puli

Crkva Gospe od mora ili Mornarička crkva jedno je od najljepših sakralnih zdanja u Hrvatskoj koja je građena u neobizantskom stilu. Na ulazu u crkvu nalaze se stupovi portala koji su zapleteni u obliku mornarskih uzlova što upućuje na posvetu crkve. Sama crkva Gospa od mora podignuta je u spomen na poginule mornare i potopljene brodove prema planskoj, tj. projektnoj zamisli Friedricha von Schmidta i Natalea Tomasija, a gradila ju je austrijska ratna mornarica.¹⁶² Admiral Maximilian Daublebsky smatrao je da je Puli, kao glavnoj pomorskoj bazi Carstva, potreban sakralni objekt u kojemu se mogu odvijati vjerske i vojne svečanosti, a koja bi bila u potpunoj mjerodavnosti Mornarice tj. izvan ingerencije biskupa iz Poreča pod čijom je crkvenom upravom bila Pula. Osobni pristanak i novčanu potporu Daublebsky je dobio za svoj projekt od cara Franje Josipa I. koji je pratio i sam tijekom gradnje.¹⁶³

Slika 26 Fotografija - Razglednica unutrašnjosti Mornaričke crkve, preuzeto sa www.delcampe.net dana 12.3.2022.

¹⁶² Načinović, D. i Čamidžić, V. (1990), *Turistički vodič Pula: Vidjeti Pulu i ponovno doći*, str. 39.

¹⁶³ Perović, B. (2010). *Austrougarske vile i kuće u Puli: vraćanje memorije gradu*, Pula : K. Perović Marković / D. Perović, str. 260-262.

Mornarička crkva izgrađena je na brežuljku Sv. Polikarp krajem 19. st. i izvornog je imena „Marinekirche“. Kamen temeljac položen je 28. lipnja 1891. g. povodom 25. godišnjice pobjede kod Visa i 43. godišnjice krunjenja cara te u spomen potopljenim brodovima i poginulim mornarima. Uoči blagdana sv. Petra i Pavla, polaganju kamena temeljca je prisustvovao i sam car Franjo Josip I. koji je položio pergament sa svečanim tekstom „Viribus Unitis“. Svečano otvorenje crkve dogodilo se 2. prosinca 1898. g., a njezina uloga je bila vezana za razvoj i rast mornarice.¹⁶⁴

Slika 27 Fotografija - kompleks Mornaričke crkve koji nije u cijelosti ostvaren. Preuzeto s <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1710/mornaricka-crkva-u-puli> dana 12.3.2022.

¹⁶⁴ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije Ljudi i građevine*, str. 97.

Tek sedam godina nakon početka gradnje, 2. prosinca 1898. g. povodom svoje pedesete godišnjice krunjenja, car Franjo Josip I. je ponovo stigao u Pulu kako bi inaugurirao crkvu za koju je izdvojio više od 100.000 kruna putem Ministarstva rata i raznih zaklada.¹⁶⁵ Osobno je car dao 5000 kruna.¹⁶⁶ Mornarička crkva izgrađena je od bijelog brijunskog kamena i crvenkastog mramora iz okolice Brtonigle i Oprtija, a dugačka je 30,50 m, široka 19,20 m, visoka 16 m i zvonikom visine 28 m u kojem se nalazi pet postavljenih zvona, a na njemu se nalazi brončani kip anđela raširenih krila koji je okrenut prema moru. Nakon izgradnje Gospe od Mora, crkva je služila za održavanje najznačajnijih vjerskih, državnih i vojnih svečanosti te su događajima redovito prisustvovali najviši mornarički, crkveni, vojni i gradski velikodostojnici.¹⁶⁷

Gradnja Mornaričke crkve je bila poprilično skupa, a što se može shvatiti iz anegdote koja govori da je tijekom posjeta crkvi car Franjo Josip I. zagrebao mramorni stup, na što su ga prisutni zabrinuto pitali zar mu se crkva ne sviđa, a Franjo Josip I. je, navodno, odgovorio: "Provjeravam samo je li ispod zlato, s obzirom na to koliko je gradnja crkve koštala". Iako nije pronađen/potvrđen izvor te anegdote, puno nam govori o važnosti koju je pridavala Austro-Ugarska svojim mornarima pa i građevinama koje je gradila na području grada. Projekt gradnje Mornaričke crkve nije uključivao samo izgradnju crkve, nego i uređenje okoliša, a također su osmišljene stube koje su vodile prema moru te mornarički vidikovac iznad Pulskog zaljeva, no projekt nikad nije završen. Za vrijeme talijanske uprave u Puli, Crkva Gospe od Mora bila je pod jurisdikcijom Vojnog ordinarijata talijanske ratne mornarice i imala je status sakralno-memorijalnog zdanja.¹⁶⁸ Također je izgrađena Spomen-kapela talijanskog mornara (*Famedio del marinaio italiano*) u spomen talijanskim mornarima poginulima kroz povijest koja je 1947. g. demontirana i odnesena u Veneciju.¹⁶⁹ Za vrijeme Jugoslavije, crkva je jako devastirana između 1948. i 1965. te je iz nje odnesen velik broj vrijednih

¹⁶⁵ Perović, B. (2010). *Austrougarske vile i kuće u Puli: vraćanje memorije gradu*

¹⁶⁶ Levak, M. (2022): „Mornarička crkva u Puli“, dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1710/mornaricka-crkva-u-puli>, pristupljeno 19.8.2022.

¹⁶⁷ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 101.

¹⁶⁸ Pliško, S. i Orlović, D. (2020). *Vremeplov 4*, str. 76.

¹⁶⁹ Levak, M. (2022): „Mornarička crkva u Puli“, dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1710/mornaricka-crkva-u-puli>, pristupljeno 19.8.2022.

predmeta, čak i orgulje izrađene u Beču.¹⁷⁰ Crkva se tijekom jednog perioda vodila kao vojna imovina te je bila izvan vjerske funkcije, no 1968. je vraćena u funkciju te je bilo dopušteno bogoslužje, a od 2010. je u posjedu Porečko-pulske biskupije.¹⁷¹ Danas je u dobrom stanju i kvalitetno se održava neposredni okoliš. Međutim, stepenice (u vlasništvu Republike Hrvatske) koje vode na prometnicu u podnožju su u derutnom stanju i propadaju.¹⁷² Okoliš kraj stepenica je neuredan te bi bilo potrebno pronaći rješenje kako ga urediti i obnoviti stepenice prvenstveno zbog sigurnosti, ali i estetike.¹⁷³

Slika 28 Fotografija Mornaričke crkve, preuzeto s <https://www.regionalexpress.hr/site/more/pulska-mornarika-crkva> dana 12.3.2022.

¹⁷⁰ „Mornarička crkva u Puli posvećena potopljenim brodovima te poginulim časnicima i mornarima“, dostupno na: <https://hkm.hr/vijesti/domovina/mornaricka-crkva-u-puli-posvecena-potopljenim-brodovima-te-poginulim-casnicima-i-mornarima/>, pristupljeno 19.8.2022.

¹⁷¹ Levak, M. (2022): „Mornarička crkva u Puli“, dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1710/mornaricka-crkva-u-puli>, pristupljeno 19.8.2022.

¹⁷² <https://www.katastar.hr/#/>, pristupljeno 19.8.2022.

¹⁷³ „Stube Mornaričke crkve su devastirane i u lošem stanju“ (2019), dostupno na: <https://www.regionalexpress.hr/site/more/stube-mornarike-crkve-su-devastirane-i-u-loem-stanju>, pristupljeno 19.8.2022.

4.5 Mornarička bolnica

Povećanjem broja službenih osoba (časnika, mornara, vojnika i drugih vojnih službenika) stvorila se potreba za gradnjom bolnice gdje bi se mogla pružiti zdravstvena skrb. Kako je u blizini Pule postojala vojna bolnica u Vodnjanu koja je služila samo za liječenje zaraznih bolesti i nije mogla zadovoljiti vojne potrebe, gradnja nove suvremene carske i kraljevske bolnice je bila nužna. Zapovjedništvo Ratne mornarice donijelo je 30. studenog 1856. odluku o izgradnji bolnice u Puli. Izgradnja Mornaričke bolnice (K.U.K. Marinespital) trajala je do 1861. godine. S radom je započela 1864., a prostirala se na površini od oko 14.000 m².¹⁷⁴ Sadržavala je 500 kreveta koji su bili dostatni za medicinsko zbrinjavanje vojske od 5000 do 10.000 ljudi.¹⁷⁵ Osim za vojne potrebe, u Mornaričkoj bolnici su se po potrebi izvodili složeniji zahvati za potrebe civilnog stanovništva.¹⁷⁶

Službeno ime bolnice glasilo je *K. U. K. Marinespital in Pola*, a njena prvenstvena namjena je bila skrb o mornarima, pripadnicima kopnenih vojnih jedinica, regrutima te polaznicima Mornaričke strojarske škole i drugih vojnih institucija. Tlocrt joj je u obliku slova „U“ čiji završeci su blago izbočeni.¹⁷⁷ Zbog epidemijskih bolesti, obolijevanje vojnika je bilo veliko, a malarija je bila bolest koja je najviše stvarala probleme vojnicima. Zbog velikog broja oboljelih, broj kreveta u bolnici se morao povećati na 730 postelja. Bolničke sobe su bile namjerno okrenute prema gradu, a ponajviše iz sigurnosnih razloga jer se u to vrijeme smatralo da će svi neprijateljski napadi doći s mora. Isto tako, zbog sigurnosti je prokopan i tunel za evakuaciju pacijenata koji je

¹⁷⁴Mattichio, D, Mattichio L. (2019.), „Konzervatorska podloga kompleksa mornaričke bolnice u Puli 2019.godine“, dostupno na: https://www.unipu.hr/_download/repository/Konzervatorska_podloga/TEKST/3_BOLNICA%20TEXT%202020_07_02_crno.pdf, str. 5., pristupljeno 17.7.2022.

¹⁷⁵ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, 97.-98.

¹⁷⁶ Mattichio, D, Mattichio L. (2019.), „Konzervatorska podloga kompleksa mornaričke bolnice u Puli 2019.godine“, dostupno na: https://www.unipu.hr/_download/repository/Konzervatorska_podloga/TEKST/3_BOLNICA%20TEXT%202020_07_02_crno.pdf, str. 5., pristupljeno 17.7.2022.

¹⁷⁷ „Vojna bolnica u Puli“, dostupno na: <https://www.istria-culture.com/vojna-bolnica-u-puli-i136>, pristupljeno 31.12.2021.

vodio ispod Mornaričke crkve prema gradu, neposredno do prve vojne radio stanice i pošte. Inovacije su bile i u ljekarni koja je bila u sastavu bolnice, a čije ladice za pohranu lijekova su imale različite ručke od jantara i zaseban utor kako ne bi moglo doći do zamjene ladica i lijekova.¹⁷⁸

Nakon 1918. i raspada Austro-Ugarske, Mornarička bolnica ostaje u vojnoj namjeni kao „Ospedale Regio Marina“, a od 1948. nastavlja djelovati kao Vojna bolnica u Puli. U prvim poslijeratnim godinama Vojna bolnica je pružala usluge i civilima iz Pule i Istre, te je nakon 1951. bolnica popunjena liječnicima svih specijalizacija. Napuštena je 1991. godine, a Ministarstvo obrane Republike Hrvatske u travnju 1992. preuzima zgradu te je odlukom Vlade predana na korištenje Medicinskom centru Pula.¹⁷⁹ God. 2000. premješteni su neki odjeli iz pulske Opće bolnice u Mornaričku bolnicu.¹⁸⁰ Trenutno je u tijeku uređenje novog sveučilišnog kampusa u preuređenoj zgradi Mornaričke bolnice u kojemu će se smjestiti veći broj sastavnica Sveučilišta Jurja Dobrile te studentski restoran, zajedno s drugim zajedničkim prostorima.¹⁸¹

¹⁷⁸ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 97.-98.

¹⁷⁹ Mattichio, D, Mattichio L. (2019.), „Konzervatorska podloga kompleksa mornaričke bolnice u Puli 2019.godine“, dostupno na: https://www.unipu.hr/_download/repository/Konzervatorska_podloga/TEKST/3_BOLNICA%20TEXT%20%202020_07_02_crno.pdf, str. 12., pristupljeno: 17.07.2022.

¹⁸⁰ „Mornarička bolnica u Puli“, dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1800>, pristupljeno 15.9.2022.

¹⁸¹ Palibrk, D. (2021): „Pula će dobiti novi studentski kampus“, dostupno na: <https://www.glasistre.hr/pula/iseljenjem-covid-odjela-stekli-se-uvjeti-za-primopredaju-bivsa-mornaricka-bolnica-prelazi-u-ruke-sveucilista-jurja-dobrile-729976>, pristupljeno 15.9.2022.

Slika 29 Fotografija Mornaričke bolnice, preuzeto s <https://www.delcampe.net/> dana 12.3.2022.

Slika 30 Fotografija Mornaričke bolnice danas, preuzeto s <https://www.glasistre.hr/desk/krug-13-9-569471> dana 12.3.2022.

4.6 Tržnica

Tržnica je mjesto namijenjeno za trgovinu prehrambenim i neprehrambenim proizvodima, a također je i mjesto gdje oko kojeg se ljudi okupljaju. Što se tiče tržnice u Puli, prvo mjesto trgovanja je bilo na pulskom trgu Forum, na otvorenom i zatvorenom prostoru.¹⁸² Kako se Pula naglo razvijala i kako je došlo do porasta stanovništva, bilo je potrebno pratiti trendove u opskrbi hranom,¹⁸³ zbog čega je dolazilo do otvaranja improviziranih tržnica nalik na barake u dogovoru s gradskom upravom.¹⁸⁴ U vrijeme otvaranja improviziranih tržnica, Pula je brojala više od 30.000 žitelja.¹⁸⁵ To su bili počeci trgovanja u Puli, a uz nastanak današnje tržnice mora se spomenuti da joj je

¹⁸² Krizmanić, A. (2002): „Tržnica u Puli“, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split: Sveučilište u Splitu, str. 534.

¹⁸³ Isto, str. 537.

¹⁸⁴ Isto, str. 538.

¹⁸⁵ Isto, str. 540.

prvotni naziv bio „Piazza Verdi“.¹⁸⁶ Dvanaest mjesta je bilo namijenjeno prodaji mesa i žive peradi, dok se na ostalima prodavalo voće i povrće. Nakon izgradnje, građani su bili oduševljeni novom tržnicom, ali je bilo i onih koji nisu bili zadovoljni, posebno prodavača i preprodavača koji su se morali preseliti iz improviziranih mjesta s Giardina, trga kod nekadašnjih Vrata sv. Ivana te Arsenalske ulice.¹⁸⁷ Naravno, kada je u pitanju nezadovoljstvo, osim seljenja s jednog mjesta na drugo tu je i ona bitna stavka koja nije odgovarala zakupcima prostora, a to je cijena zakupa. Da bi sve moglo funkcionirati lakše i brže s obzirom na konstantno povećanje broja stanovnika, bilo je potrebno uvesti red zbog gužve koju su stvarali nedisciplinirani prekupci pa se počela poštivati stara odredba Pravilnika o namirnicama, gdje je propisano da se od otvaranja tržnice pa do 10 sati zabranjuje prekupcima nabavljati namirnice, a nakon toga prekupci su mogli kupovati samo na veliko.¹⁸⁸ Prema ideji inženjera Lodovica Jacopa Münza, radovi na izgradnji tržnice započeli 6. veljače 1902.,¹⁸⁹ a svečano je otvorena 18. listopada 1903. g. te se smjestila u središtu Pule.¹⁹⁰ Studija o gradnji natkrivene tržnice u Puli postojala je još 1885. g. te se tržnica trebala nalaziti na prostoru koji se prije izgradnje do 1899. g. nazivao Piazza del Mercato.¹⁹¹ Moderna (nova) tržnica je građena novim materijalima u željezu i staklu,¹⁹² a važnost je bila i u tome da je za potrebe tržnice odmah postavljena i telefonska stanica s brojem 55 te je određeno i radno vrijeme od 6 do 21 sat.¹⁹³ Tržnica je nakon izgradnje predstavljala onovremeno „čudo“ zbog svoje željezne konstrukcije. Kao i danas, u prizemlju tržnice s lijeve strane bila je ribarnica, a s desne strane ledara dok se na katu prodavalo voće i povrće, a ispred su bile malene kućice za prodaju gotove hrane. Ulaz na gornji kat omogućavalo je dvostruko kameno stubište

¹⁸⁶ Isto, str. 542.

¹⁸⁷ Isto, str. 545.-564.

¹⁸⁸ Isto, str. 546.

¹⁸⁹ „Na današnji dan 1903.otvorena nova tržnica u Puli“ (2018), dostupno na: <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-dananji-dan-1903.-otvorena-nova-trznica-u-puli-video>, pristupljeno 19.3.2022.

¹⁹⁰ Cvek, E. (2015). *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije. Ljudi i građevine*, str. 109-112

¹⁹¹ Isto, str. 109.-112.

¹⁹² <https://www.istra.hr/hr/doziviljaji/kultura/austro-ugarska-arhitekturna-ostavstina-i-arhitektura-moderne/trznica-u-puli>, pristupljeno 11.3.2022.

¹⁹³ Strahinja, Z. (2020): „Kako je nastala zgrada pulske tržnice“, dostupno na: <https://www.glasistre.hr/pula/crtica-iz-povijesti-kako-je-nastala-zgrada-pulske-trznice-mozda-i-najljepsa-u-hrvatskoj-i-zasto-je-ona-pulski-eiffelov-toranj-643759>, pristupljeno 1.9.2022.

koje je i danas u funkciji.¹⁹⁴ Obnovom koju će tržnica doživjeti 1935. g. nestat će prvotno uređenog interijera, kao i strmih unutarnjih stubišta koje su koristile samo prodavačice na katu.¹⁹⁵ Između dva svjetska rata ništa se nije bitno promijenilo na zgradi tržnice ni u okolišu. Od zračnih napada 1944./1945. tržnica nije oštećena, a nakon pripojenja Pule Hrvatskoj, nije bilo izmjena vezanih za korištenje tržnice.¹⁹⁶ Do degradacije prostora na katu dolazi 1958. g. pod pritiskom većih trgovačkih poduzeća «Mesoprometa», «Ishrane» («Puljanka»), i «Agroprodukta», «Mesokombinata», «Gavrilovića», «Mirne» i drugih koji bez obzira na cjelovitost prostora uređuju svaki svoj dio prostora prema svojim zamislima i potrebama. Tada se i zatvara pješački prolaz kroz prizemlje zgrade za naredne dvadeset i četiri godine, točnije do 1982. godine.¹⁹⁷ Kako bi se ostvarila veća učinkovitost vanjskog dijela tržnice 1991. izgrađuju se 122 betonska stola.¹⁹⁸ Zahvaljujući funkcionalnosti i temeljitoj šestomjesečnoj rekonstrukciji 1997. kojim su zadovoljeni svi zahtjevi moderne trgovine, zgrada tržnice do danas ima istu namjenu.¹⁹⁹ Trgovcima je bilo na raspolaganju 86 prodajnih mjesta – fiksiranih stolova, od toga 12 za mesare i ostalo za voće i povrće.²⁰⁰ Danas je Tržnica u vlasništvu Grada Pule.²⁰¹

¹⁹⁴ „Tržnica u Puli“, dostupno na: <https://www.istria-culture.com/trznica-u-puli-i138>, pristupljeno 31.12.2021.

¹⁹⁵ „Na današnji dan 1903. otvorena nova tržnica u Puli“ (2018), dostupno na: <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-dananji-dan-1903.-otvorena-nova-trnica-u-puli-video>, pristupljeno 19.3.2022.

¹⁹⁶ Krizmanić, A. (2002): „Tržnica u Puli“, str. 548.

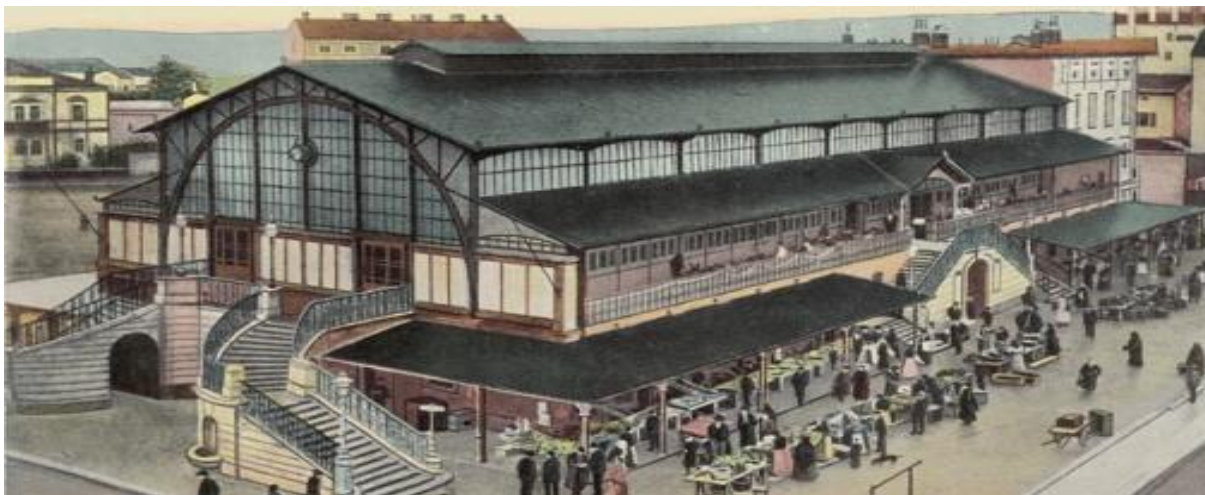
¹⁹⁷ „Na današnji dan 1903. otvorena nova tržnica u Puli“ (2018), dostupno na: <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-dananji-dan-1903.-otvorena-nova-trnica-u-puli-video>, pristupljeno 19.3.2022.

¹⁹⁸ Krizmanić, A. (2002): „Tržnica u Puli“, str. 551.

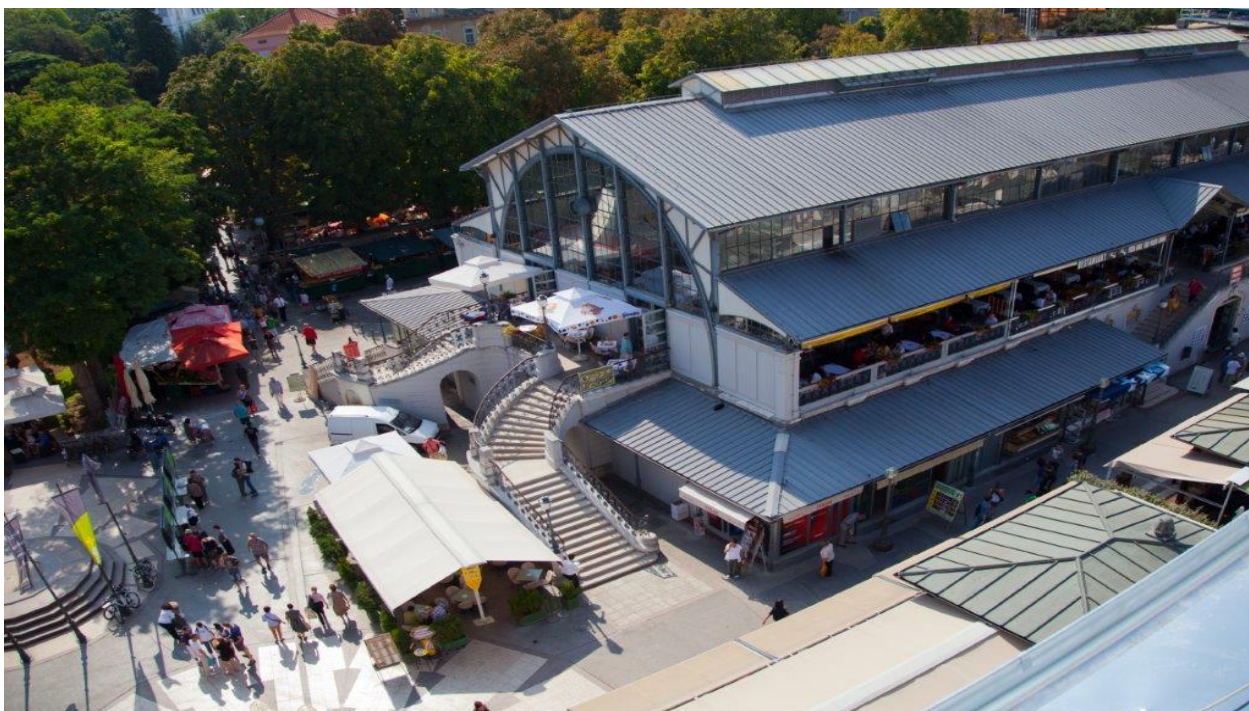
¹⁹⁹ „Tržnica u Puli“, dostupno na: <https://www.istra.hr/hr/doziviljaji/kultura/austro-ugarska-arhitekturalna-ostavstina-i-arhitektura-moderne/trznica-u-puli>, pristupljeno 15.1.2022.

²⁰⁰ „Tržnica Pula“, dostupno na: <https://www.trznica-pula.hr/trznica>, pristupljeno 31.12.2021.

²⁰¹ „Tržnica d.o.o Pula“, dostupno na: <https://www.pula.hr/hr/uprava/trgovacka-drustva/trznica-doo-pula/>, pristupljeno 13.3.2022.

Slika 31 Fotografija Gradske tržnice, preuzeto s <https://www.trznica-pula.hr/trznica> dana 12.3.2022.

Slika 32 Fotografija Gradske tržnice danas, preuzeto s <https://www.trznica-pula.hr/novosti/detaljno/radno-vrijeme-pulskih-trznica-tijekom-blagdana-i-praznika> dana 12.3.2022.

5. AUSTRIJSKO NASLJEĐE U ODABRANIM MONOGRAFIJAMA O PULI

U ovom dijelu rada napravit će se osvrt na odabrane monografije koje su se bavile poviješću grada Pule kronološkim redom, od najstarije godine izdavanja do one

najnovije. Odabrane monografije su poslužile da bi se izvršila kratka analiza i usporedila količina sadržaja koja je posvećena austrijskom razdoblju i graditeljskom nasljeđu.

5.1 Vitomir Ujčić (1963), *Pula od najstarijih vremena do danas s okolicom*

Monografija je pisana vrlo detaljno, a autor započinje dio koji se odnosi na Pulu za vrijeme Austro-Ugarske vladavine pod naslovom „Pod habsburškim dvoglavim orlom u 19. stoljeću do 1918. godine“. Autor vrlo detaljno i jednostavnim riječima donosi pred čitatelja svaki važan element i njegovu posljedicu i uzrok kronološkim redom od uspostave, razvoja do kraja austrougarske vlasti u Puli. Pred čitateljem se nalaze podaci o važnim osobama koje su dale svoj doprinos osnivanju i rastu Pule te o drugim bitnim osobama koje su učinile nešto značajno za grad, kao i o međusobnom odnosu civilnog stanovništva i jezičnoj borbi/prevlasti te porastu broja stanovnika grada, omjera narodnosti u mornarici, ratnim brodovima, malariji, političkim strankama, novinama, kulturi u gradu, školstvu i dr. U monografiji se ne može pronaći puno fotografija, nego tek poneka mala fotografija koja simbolizira Istru kao npr. kažun. Napisana je na način da u potpunosti zaokruži jednu cjelinu od početka do kraja i da može budućim generacijama poslužiti kao osnovna literatura za neki budući rad. Smatram da je ova monografija najbolje napisana od svih navedenih niže upravo zbog velike količine korisnih podataka, gdje se teško može pronaći neki nedostatak. Čitatelj je u mogućnosti upoznati povijest grada Pule u potpunosti od nastanka do vremena kada je monografija izdana. Kao nedostatak bi se mogao izdvojiti manjak fotografija, no s obzirom da je pisana prije skoro 60 godina možda su postojali određeni razlozi zbog čega ih nema više.

5.2 Krešimir Čaturilo i Mario Kalčić (1984), *Pula: tri tisuće godina grada.*

U monografiji iz 1984. g. *Pula: tri tisuće godina grada*, urednika Čaturila i Kalčića pronalazimo skupinu autora koja je opisivala postanak grada te njegov razvoj. U tekstu Miroslava Bertoše naslova „Od XIV do XX stoljeća“ kronološki se opisuje prelazak Pule iz mletačke pod austrougarsku vlast, gdje se navode sami počeci austrougarske vladavine u Puli pa do velike ratne luke. Detaljnije se opisuje način života i značenje koje je Pula kao glavna ratna luka imala u Monarhiji, a također se autor osvrće i na komunalne probleme, jezike kojima su se služili žitelji grada, demografsku ekspanziju, probleme s malarijom i drugo, no najviše se dotiče stanovništva i govornih jezika gdje uspoređuje odnose između njemačkog, talijanskog i hrvatskog jezika i način političke borbe da hrvatski jezik bude ravnopravan. Također u tekstu možemo pronaći i vrste prijevoza kojima su se služili stanovnici grada (željeznica i parobrod) te ulogu trgovačkog dijela luke koja je pridonijela gospodarskom jačanju grada, zbog čega se razvila i nova društvena klasa, a to je radništvo. Nakon Bertošinog teksta, dolazimo do teksta pod naslovom „Početak XX stoljeća“ autora Hermana Buršića u kojem se opisuju nastanci radničkih organizacija te njihova borba za vlastite klasne interese te borba protiv nejednakosti svih naroda Istre i sjedinjenje s Hrvatskom. Tekst se uglavnom bavi političkim djelovanjem stranaka u Puli sve do početka Prvog svjetskog rata. U dijelu vezanom za Austro-Ugarsku Monarhiju autori gore navedenih tekstova monografija detaljnije opisuju prvenstveno stanovništvo i njihov odnos prema vlasti te značaj kojeg je djelovanje bečkog dvora imalo na nastanak Pule kao kozmopolitskog grada. Tekst je razumljiv i lagan za čitanje, a iz njega se može dobiti dovoljan broj informacija koje bi mogle pomoći svakome čitatelju shvatiti odnos između naroda koji su zajedno živjeli u jednom novom i vojno uređenom gradu.

5.3 Josip Bratulić (2001), *Pula oduvijek*

Monografija je obilježena velikim fotografijama objekata grada Pule i tekstem na hrvatskom, engleskom, njemačkom i talijanskom jeziku te je lako čitljiva. Može se primijetiti kako autor nije ulazio u detaljno opisivanje određenih događaja koji su se zbili u Puli tijekom njezine povijesti, a također nije ni posebno opisivao građevinske objekte koji se nalaze u monografiji nego ih je samo imenovao uz godinu nastanka. Kako se ovaj rad bavi Pulom u doba Austro-Ugarske Monarhije, možemo primijetiti da autor u kratkim crtama, sažeto i jezgrovito opisuje neke od objekata iz navedenog doba kao što su Vojno zapovjedništvo carsko-kraljevske mornarice, zgrada Mornaričkog kasina, Crkva Gospe od mora, simbol grada „Uljanik“, Istarsko narodno kazalište i Hotel Riviera, nakon čega opisuje ulogu Paula Kupelwiesera za otočje Brijuni. Autor pred kraj monografije ističe znanstvenika, liječnika i nobelovca Roberta Kocha te njegovu posjetu otočju Brijuni. Sadržaj monografije vezan za Pulu u Austro-Ugarskoj Monarhiji je poprilično kratak te se ne može dobiti cjeloviti uvid u materijalnu baštinu koja je nastala u to vrijeme, nego se spominju „osnovni“ objekti u kratkim crtama s naglaskom na njihove fotografije. Kada bi napravili kratki sažetak monografije (tekst i fotografije) mogli bismo je upotrijebiti kao sažeti uvod u povijest grada Pule za turiste koji žele posjetiti grad i okolicu te se prije samog dolaska pobliže upoznati s geografskim položajem i nekim građevinskim i dr. sadržajima koje nudi Pula.

5.4 Igor Zirojević (2017), *Pula: grad dugog trajanja*

U najmlađoj od četiri navedene monografije primjećujemo da je tekst pisan, u usporedbi s gore navedenima, sitnijim slovima te da je tekst s hrvatskog jezika preveden na talijanski i engleski jezik, nešto poput monografije *Pula oduvijek*, autora Josipa Bratulića iz 2001. godine. Na početku dijela naslovljenog „Pula za vrijeme Austrije“ pronalazi se opis habsburškog preuzimanja Pule 1797. do 1805., nakon čega dolazi pod vlast Napoleona sve do 1813. g., kada ju ponovno preuzima Habsburška Monarhija. Autor se u daljnjem tekstu osvrće na nastanak Pule kao pomorske baze, gdje se može pronaći veći broj detalja koji nisu već ranije spomenuti u prethodne dvije monografije (Bratulić,

Čaturilo/Kalčić). Kada usporedimo ovu monografiju s prethodnima, možemo primijetiti da je autor detaljnije opisao sam razvitak grada od dolaska pod austrijsku vlast s naglaskom na razvoj Arsenala, stanovništva, društvenog života te osoba zbog kojih je Pula postala jedan od najbrže rastućih gradova tog vremena kao što su (Nugent, Franjo I., Hans von Dahlerup, Ferdinand Maksimilijan i dr.). Monografija je dijelom svojevrsna kombinacija svih prethodno navedenih, jer pronalazimo detaljniji opis nastanka i razvoja grada kao u Ujčićevoj monografiji te prijevod i fotografije kao u Bratulićevoj i Čaturilo/Kalčićevoj monografiji. Monografija je lako čitljiva i može ponuditi čitatelju pregršt informacija i objašnjenja.

Nakon analize svih monografija, možemo zaključiti da prve dvije (starije) sadrže najviše teksta o Puli za vrijeme austrijske uprave i graditeljskom nasljeđu iz tog vremena, dok druge dvije (novije) imaju više fotografija graditeljskog nasljeđa iz vremena Austro-Ugarske, ali manje teksta te pružaju osnovne podatke o povijesti grada s kojima se čitatelj može upoznati. Dojam je da su dvije „mlađe“ monografije pisane kako bi približile Pulu turistima s obzirom da je tekst preveden na strane jezike, a prve dvije kako bi detaljno objasnile čitatelju u kojim okolnostima se Pula stvarala. Svaka monografija ima svojih prednosti i nedostataka, no sve mogu poslužiti svrsi upoznavanja povijesti grada i njegovog graditeljskog nasljeđa.

6. ZAKLJUČAK

Pula je grad star već preko 3000 godina, a cijela je njezina povijest od nastanka do danas bila zanimljiva i puna događaja te je grad bio utočište, odnosno dom raznih naroda/osvajača (nekima kraće, nekima duže) koji su željeli vladati gradom zbog svega što su vidjeli da im može ponuditi. Habsburška Monarhija je prepoznala potencijal kojeg grad nudi sa svojim prirodnim resursima i položajem, gdje će biti sigurni od potencijalnog napada neprijatelja, a kako su imali i više nego dovoljno vremena s obzirom da su se zadržali u gradu preko sto godina, uspjeli su izgraditi grad prvenstveno u svoju korist, prvenstveno vojnu, pa onda i u korist radnika i posjetitelja. Prolazeći kroz literaturu, može se steći dojam da je grad Pula dosegao sam vrhunac pod habsburškom vlašću, a takva vlast mu je „nesebično“ davala do znanja da računa na njega i da ima svijetlu budućnost pred sobom. Način na koji je društvo integrirano u grad gdje se pričalo više jezika i gdje su postojale različite kulture te urbanistički razvoj tijekom kojega je Pula postala jedno od najmodernijih središta ovoga dijela Europe u 19. i početkom 20. st., zavređuje divljenje i trebalo bi poslužiti kao primjer kojega će se slijediti i u budućnosti. Veliki broj građevina iz vremena Habsburške Monarhije je ostao sačuvan u Puli te i danas, nakon otprilike 150 godina, imaju svoju ulogu u društvu i u svakodnevnoj su funkciji. Naravno da se o objektima trebalo brinuti i renovirati derutne dijelove, ali kada usporedimo građevinske tehnike vremena kada su objekti nastali i danas možemo se samo ukazati na kvalitetu izrade. Cilj Habsburške Monarhije bio je izgraditi grad postupno, ali i ciljano, ovisno o razvoju flote, značaju mornarice u oružanim snagama Monarhije i vojno-pomorskoj doktrini. U ovome radu je spomenut samo djelić građevinskog nasljeđa koje nam je ostalo jer za sve ostalo bi trebalo puno više prostora, no već iz tih primjera da se naslutiti u što je jedan mali malaričan gradić izrastao i do kojeg je statusa došao. Danas kada šecemo gradom, na svakom koraku možemo osjetiti dio Habsburške Monarhije, od Stoje do Šijane pa sve do okolnih sela i općina, a na to nas podsjećaju utvrde i podzemni tuneli od kojih su neki u funkciji te vile koje i danas stoje na istom mjestu i u kojima stanuju ljudi, a koje se sve više renoviraju i podsjećaju na neki svoj davni sjaj.

POPIS KORIŠTENE LITERATURE

Bibliografija

- Balota, M. (2005) *Puna je Pula*. Pula: Čakavski sabor
- Bertoša, M. (2006) *Uljanik: 1856.-2006.*, Pula: Uljanik d.d.
- Bratulić, J. (2001) *Pula oduvijek*, Pula: C.A.S.H
- Cvek, E. (2015) *Naredba br. 12, Pula u doba Austrije Ljudi i građevine*, Pula: Histria Croatica C.A.S.H.
- Čturiilo, K. i Kalčić, M. (1984) *Pula: tri tisuće godina grada*, Ljubljana: ČGP Delo
- Daniel Načinović (1988) *Pula sa starih razglednica*. Zagreb, Sportska tribina.
- Dobrić, B. (2005) *Mornarička knjižnica (K.u.K. Marinebibliothek) i austrijska/austrougarska mornarica u Puli*, Pula: Sveučilišna knjižnica
- Dobrić, B. (2005) *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice (Pula, 4. listopada 2002.)*, Pula: Sveučilišna knjižnica
- Dobrić, B. (2016) *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.)* Pula: Nova Istra
- Duda I. (1999. – 2000) „Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine“, *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest*, br. 32 - 33. Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Dukovski, D. (2008). „Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)“, *Adrias*, (15), str. 129-165.
- Dukovski, D. (2011) *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Pula: Nova Istra
- Dukovski, D. (2016) *Istra ispod ponjave, povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*, Zagreb: Grafomark d.o.o.
- Duraković, L. i Kokanović Marković, M. (2020) *Franz Lehar, kapelnik carske i kraljevske mornarice u Puli (1894-1896)*, Pula: Povijesni i pomorski muzej Istre

- Krizmanić, A. (2002) „Tržnica u Puli“, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split: Sveučilište u Splitu
- Krizmanić, A. (2005.) „Prostorni razvitak austrijske Pule“, u: *Pula tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Pula, C.A.S.H.
- Krizmanić, A. (2009) *Pulska kruna: Pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, Pula: Čakavski sabor
- Mandić, D. (2015) *Austrougarska Pula, grad kojem su zavidjeli*
- Milaković, G., Povedić K. i Kešac G. (2022) *Pulski električni tramvaj 1904-1934*, Pula: Povijesni i pomorski muzej Istre
- Načinović, D. i Čamidžić, V. (1990) *Turistički vodič Pula: Vidjeti Pulu i ponovno doći*, Pula: Otokar Keršovani
- Perkov, A. (2018) *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskog gospodarstva počeci od 1850-1918*, Pula: Politehnika
- Perović, B. (2003) *Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u Zaljevu od 1850-1918.)*, Pula: Lučka uprava
- Perović, B. (2010) *Austrougarske vile i kuće u Puli: vraćanje memorije gradu*
- Pliško, S. i Orlović, D. (2020) *Vremeplov 4, Kinematografske djelatnosti i pulska svakodnevnica 1919-1943*, Pula: Pula film festival
- Puh, E. (1991). „Zvezdarnica u Puli 1871–1991“, *Histria historica*
- Stipanov, J. (2015) *Povijest knjižnica i knjižničarstva u Hrvatskoj - od početka do današnjih dana*, Zagreb: Školska knjiga
- Ujčić, V. (1963) *Pula od najstarijih vremena do danas s okolicom*, Pula: vlastito izdanje braće Ujčić
- Zirojević, I. (2017) *Pula: grad dugog trajanja*, Pula: udruga StudioLAB.

Internetski izvor:

- <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63320>, pristupljeno dana 30.12.2021.
- Trogrlić, M., i Stepanić, Ž. (2007). 'Pula kao austro-ugarska ratna luka', Školski vjesnik, 56 (1. - 2.), str. 17-23. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/82652> (Datum pristupa: 19.09.2022.)
- <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-danashnji-dan-1876.-pushtena-u-promet-zheljeznicka-pruga-pula-divacha>, pristupljeno 8.3.2022.
- <https://www.pulainfo.hr/hr/where/elektricni-tramvaj-zeljeznicka-stanica>, pristupljeno 8.3.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3123>, pristupljeno 8.3.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2767>, pristupljeno 8.3.2022
- <https://www.pulainfo.hr/hr/where/elektricni-tramvaj-zeljeznicka-stanica>, pristupljeno 19.9.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2767>, pristupljeno 8.3.2022.
- Nefat, B. "Urbanizam", Istarska enciklopedija, mrežno izdanje, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2859>, pristupljeno 30.12.2021.
- <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1778/hotel-riviera-u-puli>, pristupljeno 8.3.2022.
- Čelebija, M. „Pula kao spomenik Austro-ugarske“, <https://povijest.hr/drustvo/gradjevine/pula-kao-spomenik-austro-ugarske/>, Matea Čelebija, pristupljeno 8. 3. 2022.
- Ban, B., "Pula u doba Austro-Ugarske: Sjecište građevinara, mornara, seljaka, radnika, plemstva, kurvi i oficira", <https://www.helloistria.com/mjesta/pula-u-doba-austrougarske-sjeciste-gradjevinara-mornara-seljaka-radnika-plemstva-kurvi-i-oficira/>, preuzeto 8. 3. 2022.
- <https://www.regionalexpress.hr/site/more/pulski-ir-urbani-razvoj-pule-u-vrijeme-austro-ugarske>, pristupljeno 8.3.2022.
- <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16328>, pristupljeno dana 4.6.2022

- Ban, B. <https://www.helloistria.com/mjesta/pula-u-doba-austrougarske-sjeciste-gradevinara-mornara-seljaka-radnika-plemstva-kurvi-i-oficira/>, Barbara Ban, pristupljeno 8.3.2022.
- <https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/forsi-niste-znali-344398>, pristupljeno 12.6.2022.
- <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3663/rizzi-lodovico>, pristupljeno 12.6.2022.
- <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3714/skole>, pristupljeno 19.9.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=624>, pristupljeno 18.6.2022.
- <https://www.glasistre.hr/pula/arena-u-doba-italije-opere-fasizam-i-rodendan-adolofa-hitlera-801676>, pristupljeno 21.9.2022.
- <https://www.dhk-pula.hr/pristupi-osvrti/detaljnije/pula-tridesetih-i-cetrdesetih-godina-dvadesetoga-stoljeca>, pristupljeno 21.9.2022.
- <https://www.jutarnji.hr/domidizajn/inspiracije/arhitektura-pule-u-vrijeme-italije-8708252>, pristupljeno 25.9.2022.
- <https://www.glasistre.hr/pula/tvrđava-u-sredistu-pule-gradena-od-bijelog-kamena-podsjeća-na-istarske-kastele-805223>, pristupljeno 25.9.2022.
- <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=51066>, pristupljeno 25.9.2022.
- <https://www.istria-culture.com/arsenal-u-puli-i135>, pristupljeno 31.12.2021.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2275>, pristupljeno 6.6.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2149>, pristupljeno 6.6.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2838>, pristupljeno 6.6.2022.
- <https://www.uljanik.hr/hr/uljanik-grupa/uljanik-brodogradnja-1856>, pristupljeno 6.6.2022.
- <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1114>, pristupljeno 6.6.2022.
- <https://www.istria-culture.com/hidrografski-institut-i139> pristupljeno 31.12.2021.
- <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1517/zvezdarnica-u-puli>, pristupljeno 31.12.2021.
- <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1517/zvezdarnica-u-puli>, pristupljeno 6.6.2022.

- http://kulturistra.hr/wp-content/uploads/2012/06/pulski_djir_za_web1.pdf, str. 18,23,26,27, pristupljeno 6.6.2022.
- <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1595/dom-hrvatskih-branitelja-dom-oruzanih-snaga>, pristupljeno 7.7.2022.
- <https://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1801>, pristupljeno 7.7.2022.
- <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1710/mornaricka-crkva-u-puli>, pristupljeno 19.8.2022.
- <https://hkm.hr/vijesti/domovina/mornaricka-crkva-u-puli-posvecena-potopljenim-brodovima-te-poginulim-casnicima-i-mornarima/>, pristupljeno 19.8.2022.
- <https://www.katastar.hr/#/>, pristupljeno 19.8.2022.
- <https://www.regionalexpress.hr/site/more/stube-mornarike-crkve-su-devastirane-i-u-loem-stanju>, pristupljeno 19.8.2022.
- https://www.unipu.hr/_download/repository/Konzervatorska_podloga/TEKST/3_B_OLNICA%20TEXT%201%202020_07_02_crno.pdf, str. 5, pristupljeno 17.7.2022.
- <https://www.istria-culture.com/vojna-bolnica-u-puli-i136>, pristupljeno 31.12.2021.
- <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1800>, pristupljeno 15.9.2022.
- <https://www.glasistre.hr/pula/iseljenjem-covid-odjela-stekli-se-uvjeti-za-primopredaju-bivsa-mornaricka-bolnica-prelazi-u-ruke-sveucilista-jurja-dobrile-729976>, pristupljeno 15.9.2022.
- <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-dananji-dan-1903.-otvorena-nova-trznica-u-puli-video>, pristupljeno 19.3.2022.
- <https://www.istra.hr/hr/dozivljaji/kultura/austro-ugarska-arhitekturna-ostavstina-i-arhitektura-moderne/trznica-u-puli>, pristupljeno 11.3.2022.
- <https://www.glasistre.hr/pula/crtica-iz-povijesti-kako-je-nastala-zgrada-pulske-trznice-mozda-i-najljepša-u-hrvatskoj-i-zasto-je-ona-pulski-eiffelov-toranj-643759>, pristupljeno 1.9.2022.
- <https://www.istria-culture.com/trznica-u-puli-i138> preuzeto dana 31.12.2021. godine
- <https://www.regionalexpress.hr/site/more/na-dananji-dan-1903.-otvorena-nova-trznica-u-puli-video>, pristupljeno 19.3.2022.

- <https://www.istra.hr/hr/dozivljaji/kultura/austro-ugarska-arhitekturalna-ostavstina-i-arhitektura-moderne/trznica-u-puli>, pristupljeno 15.1.2022.
- <https://www.trznica-pula.hr/trznica>, pristupljeno 31.12.2021.
- <https://www.pula.hr/hr/uprava/trgovacka-drustva/trznica-doo-pula/>, pristupljeno 13.03.2022.
- Dukovski, D. (2008). 'Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)', *Adrias*, (15), str. 129-165. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/35558> (Datum pristupa: 26.09.2022.)

POPIS SLIKA

Slika 1 Pruga Divača – Pula.....	6
Slika 2 - Razglednica pulskog tramvaja u današnjoj Laginjinoj ulici	7
Slika 3 Razglednica hotela Riviera,.....	10
Slika 4 Fotografija zgrade Filozofskog fakulteta u Puli	10
Slika 5 Razglednica prigradske četvrti Šijana.....	11
Slika 6 Razglednica Giardina	15
Slika 7 Razglednica ulice Via Sergia, današnja ulica Sergijevaca	17
Slika 8 Razglednica na kojoj je prikazana Glavna tržnica (Mercato Centrale) u Puli.....	18
Slika 9 Fotografija luke Pula.....	24
Slika 10 Fotografija Banka Italije - FINA.....	33
Slika 11 Fotografija Arsenala	35
Slika 12 Fotografija Arsenala	37
Slika 13 Fotografija bojnih brodova klase Radetzky, Habsburg, Monarch i Erzherzog..	38
Slika 14 Fotografija broda „Kaiser“	40
Slika 15 Fotografija Arsenala	43
Slika 16 Fotografija otoka „Uljanik“	43
Slika 17 Fotografija Johanna Palise	46
Slika 18 Fotografija skice Peichlovog kompasa	47
Slika 19 Fotografija Hidrografskog zavoda.....	48
Slika 20 Fotografija pulske zvjezdarnice	49

Slika 21 Fotografija pulske zvjezdarnice	50
Slika 22 Fotografija - Unutrašnjost Mornaričkog kluba	51
Slika 23 Fotografija Mornaričke knjižnice u Puli	55
Slika 24 Fotografija - Razglednica Mornaričkog kluba.....	56
Slika 25 Fotografija – Mornarički klub, danas Dom hrvatskih branitelja u Puli (Dom oružanih snaga)	56
Slika 26 Fotografija - Razglednica unutrašnjosti Mornaričke crkve	57
Slika 27 Fotografija - kompleks Mornaričke crkve koji nije u cijelosti ostvaren.....	58
Slika 28 Fotografija Mornaričke crkve	60
Slika 29 Fotografija Mornaričke bolnice.....	63
Slika 30 Fotografija Mornaričke bolnice danas.....	64
Slika 31 Fotografija Gradske tržnice.....	67
Slika 32 Fotografija Gradske tržnice danas.....	67

POPIS GRAFIKONA

1. Grafikon 1 – prikaz broja stanovnika u pulskom Okružnom poglavarstvu 1880. godine
2. Grafikon 2 – prikaz vjeroispovijesti stanovnika grada Pule 1880. godine
3. Grafikon 3 – prikaz nacionalnosti prema popisu iz 1910. godine
4. Grafikon 4 – prikaz omjera civilnog i vojnog stanovništva prema popisu iz 1910. godine
5. Grafikon 5 – prikaz uspona broja stanovnika od 1880 – 1960. g. u Puli

SAŽETAK

Ovaj diplomski rad nosi naziv „Sudbina pulskoga graditeljskog nasljeđa iz vremena Habsburške Monarhije“ u kojem je izvršen osvrt na razvoj grada Pule od nastanka do danas, s naglaskom na vrijeme kada je Austro-Ugarska vladala gradom. Glavnina rada je obuhvatila urbanistički i društveni razvoj grada za vrijeme Habsburške Monarhije u periodu od 1867.–1918. godine. Posebno se spominju građevinski objekti koji su bili reprezentativni primjerci austrougarskog načina gradnje kao što su: Ratna luka s arsenalom, Hidrografski zavod carske i kraljevske mornarice, Zvezdarnica, Mornarički klub, Mornarička knjižnica, Mornarička crkva, Mornarička bolnica i Tržnica te je kratko opisana njihova sudbina od nastanka do današnjih dana. Kako je Pula imala svoje „zlatno doba“ za vrijeme Austro-Ugarske, tj. najveći razvojni napredak u svakom pogledu, bilo je potrebno spomenuti i glavne vrste prijevoza stanovništva grada te je stavljen naglasak na električni tramvaj. Isto tako, posebno je spomenuta Mornarička knjižnica koja i dan danas ima svoju ulogu u društvu te zvezdarnica koje je i dalje aktivna. Na samome kraju rada izvršena je analiza odabranih monografija koje se bave poviješću grada Pule te je izvršena njihova usporedba s obzirom na sadržaj, a radi se o sljedećim naslovima i autorima: *Pula od najstarijih vremena do danas s okolicom* autora Vitomira Ujčića iz 1963. g., *Pula tri tisuće godina grada* autora Krešimira Čuturila i Maria Kalčića iz 1984. g., *Pula oduvijek* autora Josipa Bratulića iz 2001. g. i *Pula: grad dugog trajanja* autora Igora Zirojevića iz 2017. godine. Cilj je bio usporediti dijelove teksta svake monografije koji se bave vladavinom Habsburške Monarhije u Puli te prikazati kako su autori opisivali Pulu iz vremena u kojem su stvarali monografije te je li dolazilo do kakvih bitnih oscilacija u opisima građevina, života i drugih sastavnica. Kada se sagledaju svi događaji kroz koje je grad prošao tijekom svojeg postojanja i vladavine raznih država i vladara možemo zaključiti da je Pula uistinu poseban grad čiji sjaj nikad ne blijedi.

SUMMARY

This diploma thesis is entitled "The Fate of Pula's Architectural Heritage from the Time of the Habsburg Monarchy" and it provides insight into the development of the city of Pula from its foundation to the present day, focusing on the time when the Austro-Hungarian Empire ruled the city. The main part of the paper covers the urban and social development of the city during the Monarchy in the period from 1867 to 1918. Special focus is given to the buildings that were representative examples of the Austro-Hungarian method of construction, such as: War Port with Arsenal, Hydrographic Institute of the Imperial and Royal Navy, Observatory, Naval Club, Naval Library, Naval Church, Naval Hospital and the Market, and their fate is briefly described all the way to the present day. As Pula had its "golden age" during the Austro-Hungarian Empire, i.e. the greatest development progress of the city in every respect, it was important to mention the main types of transportation of the city's population, and the emphasis was placed on the electric tram. Likewise, special mention was made of the Naval Library, which still has its role in society today, and the Observatory, which is still in use. At the very end of the paper, an analysis was made of the following monographs dealing with the history of the city of Pula: *Pula od najstarijih vremena do danas s okolicom* (Pula and Its Surroundings from the Ancient Times to the Present Day) by Vitomir Ujčić from 1963, *Pula tri tisuće godina grada* (Pula Three Thousand Years of the City) by Krešimir Čturiilo and Mario Kalčić from 1984, *Pula oduvijek* (Pula Since Forever) by Josip Bratulić from 2001 and *Pula: grad dugog trajanja* (Pula: a Long Lasting City) by Igor Zirojević from 2017. The goal was to compare the parts of the text of each monograph dealing with the rule of the Habsburg Monarchy in Pula, and to show how the authors described Pula from the time in which they created the monographs, and whether there were any significant differences in the descriptions of buildings, life and other components of the city. When we look at all the events that the city has gone through during its existence and under the rule of various states and rulers, we can conclude that Pula is a truly special city whose glow never fades.

Prevela: prof. Radić Radovan Marija, sudski tumač

Ključne riječi: Habsburška Monarhija, Pula nakon 1918., društveni razvoj, urbanistički razvoj, Ratna luka s arsenalom, Hidrografski zavod carske i kraljevske mornarice, Zvezdarnica, Mornarički klub, Mornarička knjižnica, Mornarička crkva, Mornarička bolnica, Tržnica.

Keywords: Habsburg Monarchy, Pula after 1918., social development, urban development, War Port with Arsenal, Hydrographic Institute of the Imperial and Royal Navy, Observatory, Naval Club, Naval Library, Naval Church, Naval Hospital, Market.